

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА

КРАВЧЕНКО ОЛЕНА ВАЛЕНТИНІВНА

УДК 94 (477) : 06.058+347.642 «17/19»

**ОПІКА НАД ДІТЬМИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Харків – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
КАЛІНІЧЕНКО Володимир Вікторович,
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна,
завідувач кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України
РЕСНТ Олександр Петрович,
Інститут історії України НАН України,
завідувач відділу історії України XIX – початку
XX ст., заступник директора;

доктор історичних наук, професор
ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна,
Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук;

доктор історичних наук, доцент
ОЛЯНИЧ Валентина Володимирівна,
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-
педагогічна академія»,
професор кафедри соціально-економічних
дисциплін.

Захист відбудеться **“20” грудня 2019 р. о 15-00 годині** на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. V-58.

З дисертацією можна ознайомитись у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий **“18” листопада 2019 р.**

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. С. Майстренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Діти завжди були найвразливішим елементом будь-якого суспільства, водночас виступали показником його зрілості та здатності захистити маленьку знедолену людину. Більш того, саме ставлення до потреб дітей, позбавлених батьківського піклування, є одним із важливих чинників гуманітарної політики держави. Наскільки захищена дитина, настільки держава є соціально орієнтованою і спрямованою на розвиток свого майбутнього.

У сучасній Україні соціальний захист неповнолітніх, які залишилися без опіки батьків, здійснює держава, а найпоширенішим типом закладів їх виховання залишаються інтернати.

Сьогодні в Україні, де соціальний захист знедолених неповнолітніх здійснюється державою, поступово створюється новий інститут – утримання дітей-сиріт у прийомній родині або сімейний тип опіки та виховання замість інтернатної системи. Для України така практика не є новою, вона має глибоке історичне коріння, на жаль перерване як імперським, так і радянським періодом. Тому виникає потреба історичного аналізу й осмислення опіки над дітьми як важливої сторінки української історії в соціо-гуманітарному дискурсі.

Дослідження історичного досвіду опіки над дітьми зумовлено необхідністю відродження забутих форм допомоги неповнолітнім. Серед новітніх чинників, які викликали актуалізацію питання опіки над дітьми, залишеними без батьків, є, по-перше, розв'язана Російською Федерацією війна проти України, окупація частини її території; по-друге, трудова міграція українців. Наслідком дії цих процесів є збільшення кількості дітей, які потребують соціальної опіки та допомоги з боку не лише держави, а й суспільства.

Україна мала свої традиції опікування дітей, закріплені в неписаному праві. З процесом поглинання українських земель Російською імперією та уніфікацією усіх сторін життя відбулися зміни й у справі опікування дітей. Відтак, важливим і нагальним є вивчення історичного досвіду організації опіки над дітьми на території українських губерній у часи Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст., яке включає в себе аналіз процесу становлення та розвитку урядових інституцій, громадських доброчинних закладів і товариств, церковних і приватних організацій, що надавали допомогу неповнолітнім. Для соціальної опіки та піклування дітей в Україні імперської доби характерною рисою була відсутність єдиної державної політики щодо цього питання. Важливе місце в цьому аспекті відводилося суспільній ініціативі та приватній доброчинності, що стали невід'ємною складовою частиною опіки та піклування наприкінці XVIII – на початку XX ст.

Отже, аналіз та використання досвіду діяльності інституцій опіки над дітьми, благодійних закладів і товариств, приватних осіб, які надавали допомогу неповнолітнім, має для сьогодення важливе не лише наукове, але й практичне значення. Недостатнє висвітлення цієї проблеми у вітчизняній історіографії спонукало дисертантку до проведення самостійного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах освітньої програми дисципліни «Історія України та української культури» для всіх спеціальностей Українського державного університету залізничного транспорту та відповідає науково-дослідній темі кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.). Історія Слобожанщини». Реєстраційний номер 0112U004753. Окремі аспекти проблеми досліджено за грантової підтримки Німецького історичного інституту в Москві (тема дослідження: «Опіка над дітьми-сиротами у роки Першої світової війни», 2014 р.).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу джерел та сучасної методології пізнання історичних явищ і процесів розкрити процес зародження, формування та розвитку інституцій державної, громадської, церковної та приватної опіки над дітьми в Україні в окреслених хронологічних межах.

Для реалізації мети поставлені такі **дослідницькі завдання**:

- визначити напрями та рівень наукового вивчення проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, проаналізувати джерельну базу та обґрунтувати методологічні засади дослідження;
- виділити основні етапи виникнення та розвитку системи опіки над дітьми та показати вплив європейських традицій на цей процес в українських губерніях Російської імперії;
- з'ясувати специфіку законодавства у сфері опіки над дітьми та показати актуальність «дитячого питання» у програмах міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів;
- встановити основні соціальні та вікові категорії дітей, які потребували опіки й захисту, встановлення еволюційні зміни та особливості діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій та розкрити основні види та форми організації державної, громадської, церковної опіки та приватної доброчинної допомоги різним категоріям неповнолітніх віком від народження до 21 року;
- проаналізувати умови створення та діяльність виховних і сирітських закладів Приказів громадської опіки, Відомства установ імператриці Марії та його відділень в Україні;
- висвітлити процес виникнення та розвитку установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами – незрячими та глухоніми;
- встановити форми й методи підтримки сиріт і дітей з найбідніших родин з боку доброчинних товариств і приватних осіб, розглянути діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, показати роль громадськості в їх організації;
- дослідити процес створення й показати доцільність функціонування дитячих ясел і денних притулків, розкрити основні напрями й форми медичної та профілактичної допомоги хворим дітям та виділити мотиви доброчинності приватних осіб у створенні закладів опіки для сиріт;
- розглянути діяльність земств і органів міського самоврядування у сфері суспільної опіки над сиротами та підкидьками, з'ясувати роль станових, етнонаціональних та конфесійних організацій допомоги неповнолітнім;
- проаналізувати діяльність державних та регіональних інституцій опіки над дітьми воїнів, сиротами та дітьми-біженцями на території українських губерній Російської імперії у період воєнних дій початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження є інститут соціальної опіки та піклування над неповнолітніми, насамперед, сиротами, незаконнонародженими, підкидьками, позбавленими батьківського піклування, біженцями, інвалідами та малолітніми правопорушниками, а також дітьми з малозабезпечених сімей наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. .

Предмет дослідження – еволюція та механізми державної опіки, громадського піклування, церковної та приватної допомоги дітям, соціально-доброчинна діяльність різноманітних організацій і установ опіки над дітьми в українських губерніях у складі Російської імперії у визначений історичний період.

Хронологічні межі охоплюють останню третину ХVІІІ – початок ХХ ст. Вибір нижньої межі зумовлено запровадженням на території українських губерній з 1780 р. державних інституцій – Приказів громадської опіки (ПГО) за Законом 1775 р. «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», до обов'язків яких належало влаштування та утримування народних шкіл та сирітських будинків. Саме в останній третині ХVІІІ ст. відбувалось остаточне включення українських земель до складу Російської імперії. Верхня межа пов'язана з ліквідацією монархії в лютому 1917 р., фактичною трансформацією системи опіки та поступовим припиненням існування доброчинних інституцій і відомств, що піклувалися неповнолітніми. Для пояснення тих процесів, які відбувалися в окреслений період, автор іноді виходить за визначені хронологічні межі.

Територіальні межі дослідження включають дев'ять українських губерній у складі Російської імперії в рамках тогочасного адміністративно-територіального поділу (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська губернії).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії на підставі значного масиву опрацьованих історичних джерел виконано комплексну реконструкцію процесу формування та розвитку складної системи державної, громадської, приватної та церковної опіки, у центрі якої перебувала соціально-незахищена дитина, часів бездержавності України.

У дисертаційному дослідженні
вперше:

- виділено етапи виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії;
- показано актуальність «дитячого питання» в роботі міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів, у яких брали участь представники української інтелігенції;
- виділено основні соціальні та вікові категорії дітей, які потребували опіки й захисту;
- відтворено процес формування та взаємодії місцевих опікунств, відділень, товариств опіки над неповнолітніми в українських губерніях Російської імперії та показано еволюційні зміни та регіональні особливості діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій, товариств і організацій у сфері допомоги неповнолітнім;
- проаналізовано діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників, показано роль громадськості в їх організації;
- розкрито основні напрями й форми медичної та профілактичної опіки та допомоги хворим дітям;
- показано роль окремих приватних осіб у створенні закладів опіки над дітьми, виділено мотиви їх доброчинної діяльності;
- проаналізовано внесок земств і органів міського самоврядування в організацію опіки над сиротами та підкидьками;
- розглянуто структуру, завдання й функції спеціальних державних комітетів та громадських організацій піклування про сиріт, дітей воїнів російсько-японської війни, дітей-біженців Першої світової війни;
- введено до наукового обігу невідомі до цього часу архівні документи.

удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи в дослідженні законодавства у сфері опіки та піклування про дітей;
- класифікацію типів виховних і сирітських закладів ПГО та Відомства установ імператриці Марії з його відділеннями в Україні.

набуло подальшого розвитку:

- вивчення досвіду діяльності європейських інституцій опіки над дітьми та його поширення в українських губерніях Російської імперії;
- осмислення форм і методів надання допомоги неповнолітнім з боку доброчинних товариств і приватних осіб;
- дослідження процесу виникнення та розвитку установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами – незрячими та глухоніми;
- висвітлення історії створення дитячих ясел та денних притулків для дітей найбільш вразливих прошарків населення в містах і сільській місцевості;
- дослідження напрямів діяльності різних конфесій в організації піклування над сиротами та окреслення ролі станових та етнонаціональних товариств в організації допомоги неповнолітнім.

Практичне значення одержаних результатів має кілька аспектів. Науково-теоретичний аспект полягає в тому, що фактологічний матеріал і теоретичні положення дисертації можуть бути використані для подальших досліджень з історії опіки та піклування, історії доброчинності, підготовці узагальнювальних праць з історії України, історії педагогіки, історії соціальної роботи та довідкових видань. У пізнавальному аспекті матеріали дослідження будуть корисними при підготовці навчальних посібників та розробці навчально-методичних комплексів з історії України, історії освіти, створенні спеціальних історичних

курсів у навчальних закладах, у краєзнавчій та просвітницькій роботі, можуть прислужитися при створенні експозицій у музеях та бібліотеках. Практичний аспект визначається можливістю використання висновків та узагальнень роботи для вдосконалення нормативно-правової бази України у сфері опіки й піклування, а також у практиці соціальної роботи з дітьми-сиротами з урахуванням історичного досвіду соціальної допомоги.

Окремі положення дисертації було впроваджено до навчального процесу Українського державного університету залізничного транспорту під час викладання спецкурсу «Історія благодійності в Україні» на економічному факультеті та дисципліни «Історія України та української культури» для всіх спеціальностей. Ідеї та висновки дослідження було представлено автором у лекціях з історії соціальної опіки над дітьми для студентів філолого-педагогічного факультету Технологіко-гуманітарного університету імені Казимира Пуласького (м. Радом, Республіка Польща) в межах програми академічної мобільності проєкту Європейського Союзу Еразмус+ КА1, 16–20 квітня 2018 р.

Особистий внесок здобувача. Дослідження виконано самостійно, усі наукові результати одержані дисертантом особисто. Одна стаття у фаховому виданні написана у співавторстві з проф. О. П. Гужвою. (Особистий внесок О. В. Кравченко полягає у вивченні процесу створення дитячих ясел на українських землях, виявленні причин та етапів відкриття цього типу закладів у сільській місцевості та містах).

Кандидатську дисертацію на тему «Благодійна діяльність Православної Церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.)» було захищено у 2003 р. за спеціальністю 07.00.01 – історія України; її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Апробація результатів дослідження.

Дисертація та окремі її положення обговорювалися на засіданнях кафедри історії та мовознавства Українського державного університету залізничного транспорту та кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційної роботи оприлюднено в доповідях та виступах на 28 наукових конференціях, симпозіумах і семінарах міжнародного, всеукраїнського та регіонального рівнів, зокрема: VI Багаліївських читаннях в НУА (Харків, 5 листопада 2004 р.); конференції «Харків і філантропія. Шляхи відродження» (Харків, 27 жовтня 2005 р.); науковій конференції «Меценатство і благодійність: події, постаті, фундації», присвяченій 110-й річниці заснування Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарнавського (Чернігів, 23–24 листопада 2006 р.); Міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 29–30 вересня 2009 р.); III Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 12–13 листопада 2010 р.); Міжнародній науковій конференції «Людина в Європі – звідки й куди прямуємо» (Гдиня, Республіка Польща, 22–23 вересня 2011 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу» (Ужгород, 11–12 листопада 2011 р.); Міжнародному науковому симпозіумі «Видатні поляки Харківщини» (Харків, 7 грудня 2011 р.); III Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 17–19 травня 2012 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання» (Миколаїв, 27–28 квітня 2012 р.); Міжнародних наукових читаннях «Південна Україна : козацька та післякозацька доба (XVI – XX ст.)» (Одеса, 26–27 травня 2012 р.); Десятій міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 30 травня – 1 червня 2012 р.); II Міжнародних наукових Спаських читаннях, присвячених 115-річчю від дня народження Ф. Г. Спаського (Ніжин-Батурин, 26–28 вересня 2012 р.); V Міжнародній науковій конференції Російської асоціації дослідників жіночої історії «Жінки та чоловіки в контексті історичних змін» (Твер, Російська Федерація, 4–7 жовтня 2012 р.); Міжнародному симпозіумі з захисту прав дитини «Немає дітей – є люди», присвяченому пам'яті Януша Корчака (Харків, 12 грудня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 135-річчя з дня народження В. І. Пічети «Актуальні проблеми джерелознавства» (Мінськ-Вітебськ,

Білорусь, 9–11 жовтня 2013 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Гендерна політика міст: історія і сучасність» (Харків, 23–25 жовтня 2013 р.); III Всеукраїнській науковій конференції «Наддніпрянська Україна: проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя» (Дніпропетровськ, 24–25 жовтня 2013 р.); Всеросійській науковій конференції «Повсякденність російської провінції. XIX – XX ст.» (Перм, Російська Федерація, 5–6 листопада 2013 р.); XXIV Щорічний міжнародний богословській конференції Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету (Москва, Російська Федерація, 21 січня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Мозирщина: люди, події, час» (Мозир, Білорусь, 23–24 травня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна: події, наслідки, уроки» (Київ, 25–26 вересня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Росія в роки Першої світової війни, 1914–1918» (Москва, Російська Федерація, 30 вересня – 3 жовтня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Перша світова війна та долі народів Російської імперії (1914–1918 рр.)» (Могильов, Білорусь, 15 жовтня 2014 р.); XX Царськосільській науковій конференції «Велика війна. Останні роки імперії» (Пушкін, Російська Федерація, 24–26 листопада 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «1914 рік – від миру до війни: погляд через століття» (Москва, Російська Федерація, 27–28 листопада 1914 р.); Міжнародному науковому симпозиумі «1915 рік. Війна, провінція, людина: українсько-польські акценти» (Харків, 17 квітня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми джерелознавства» (Вітебськ, Білорусь, 8–9 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладено в **51** науковій праці, у тому числі – індивідуальній монографії обсягом 21,6 ум. друк. арк., у **23** наукових публікаціях, у тому числі **20** статтях у виданнях, затверджених МОН України, з них – **1** у фаховому виданні України, включеному до міжнародних наукометричних баз *Index Copernicus* та *РИНЦ*; **2** – у зарубіжних спеціалізованих виданнях, з них **1** – у зарубіжному виданні, включеному до міжнародної наукометричної бази *ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities*, **1** – у науковому виданні України, яке включено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*, **19** статтях і матеріалах конференцій апробаційного характеру та **8** публікацій, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, шести розділів (поділених на 22 підрозділи), висновків, списку використаних джерел (116 сторінок, 1036 найменувань), додатків (108 сторінок, 74 додатки). Загальний обсяг дисертації становить 690 сторінок, з них 393 сторінки – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації; визначено об'єкт і предмет дослідження, мету та завдання наукової роботи; окреслено хронологічні й територіальні межі; розкрито наукову новизну; обґрунтовано методологічну базу; зазначено зв'язок дослідження з науковими програмами та темами, показано практичне значення одержаних результатів; наведено відомості щодо апробації та впровадження одержаних результатів дослідження; подано відомості про публікації, окреслено структуру й обсяг роботи.

У **першому розділі** – «Історіографія, джерела та методологія дослідження» проаналізовано стан наукової розробки проблеми, схарактеризовано основні групи джерел, обґрунтовано методологічну базу та методи дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки проблеми»** встановлено, що проблема опіки над дітьми на українських землях часів бездержавності залишається маловивченою. Комплекс літератури за темою дослідження можна поділити на три групи: 1) праці сучасників подій початку XIX ст. – 1917 р. (історіографія імперської доби); 2) наукові розробки радянських науковців 1917–1991 рр.; 3) праці сучасних учених періоду української незалежності 1991–2018 рр. Окрім вітчизняних праць, виділено також такі напрями сучасної закордонної історіографії проблеми: 1) американська; 2) російська; 3) польська; 4) білоруська

історіографія, що розкривають історію доброчинності та опіки над дітьми часів існування Російської імперії.

Серед праць першої групи відзначено твори О. Стога та К. Мушинського, у яких подано аналіз діяльності ПГО. Соціальна політика Російської імперії в галузі опіки над дітьми стала центром уваги авторів імперського періоду другої половини XIX – початку XX ст. Історичні нариси Е. Барі, Х. Шванебаха та Є. Шумигорського присвячено діяльності перших дитячих притулків та Відомства установ імператриці Марії. Історію окремих доброчинних установ і закладів для дітей на українських землях представлено в публікаціях А. Єфимова та П. Добровольського. Опіка над сиротами та незаконнонародженими у виховних закладах вивчалася О. Селівановим, М. Яблоковим, А. Віреніусом. Соціальне та правове становище незаконнонароджених дітей, соціокультурні умови опіки над безпритульними й покинутими набували активного обговорення на сторінках періодичних видань¹.

Недосконалість законодавства щодо правового статусу незаконнонароджених активно обговорювалась серед фахівців-юристів. Дослідження відомого українського юриста О. Загоровського стосувалися критичного аналізу російського та західноєвропейського законодавства щодо позашлюбних дітей. Серед юридичних досліджень виділимо також працю С. Термена, в якій було схарактеризовано ставлення суспільства до позашлюбних з позицій церкви, права та інших інституцій.

Лікар-педіатр І. Троїцький розглядав питання про причини незадовільного стану опіки над підкидьками. Г. Дембо, знаний лікар-гігієніст, пропонував розробити законодавство з дитячої опіки, у якому на основі демократичних принципів і християнської моралі були б прописані питання про права дитини, а також про позбавлення батьківських прав і механізм вилучення дітей з оточення, де порушувалися їхні інтереси. Одним із перших в історіографії імперських часів Є. Максимов почав вивчати діяльність земств у галузі суспільної опіки. У його творах представлено різні види соціальної активності земств, виокремлено піклування та виховання дітей, показано динаміку опіки над сиротами в земських і неземських губерніях. Серед небагатьох історичних праць, де робилася спроба аналізу та оцінки стану опіки над незаконнонародженими, можна назвати роботи М. Гінзбурга та С. Звенигородського. Найбільш ґрунтовними в дорадянській історіографії з окресленої теми варто назвати роботи доктора медицини М. Ван-Путерена. М. Ошанін дійшов висновку, що цілковита ліквідація опіки неможлива й не відповідає потребам населення. Опікою над покинутими дітьми мусили завідувати губернські та повітові земства, а також місцеві доброчинні організації. Опіка, виховання та спеціальне навчання невиліковнохворих дітей мали покладатися цілковито на уряд².

У другій половині XIX ст. розпочалися дослідження історії опіки над сліпими (В. Курлов, О. Адеркас, О. Скребицький) та глухонімими (М. Гартманн, В. Фірсов, М. Погребинський, І. Мердер, І. Брод, С. Уманець, М. Богданов-Березовський), у яких розглядалися питання опіки, виховання та навчання незрячих, зверталась увага на причини глухонімоти, дано оцінку ставленню до них з боку суспільства, схарактеризовано навчальні заклади для глухонімих та запропоновано педагогічні та медичні заходи щодо попередження й лікування глухонімоти. У той же час з'явилися перші публікації, присвячені історії піклування над неповнолітніми злочинцями та дітьми арештантів. До цих праць, в основному написаних юристами, належать історичні нариси Є. Антонова, Д. Тальберга, М. Шимановського, Д. Дриля, С. Гогеля, Є. Альбицького та А. Ширгена, І. Гороневича, В. Обреїмова, Ф. Малініна, О. Коротнева та ін.

Наприкінці XIX ст. започатковано вивчення історії окремих закладів нового типу – дитячих ясел-притулків та літніх лікувальних колоній. Багато хто з авторів практичних

¹ О мерах к улучшению системы призрения покидаемых незаконнорожденных детей. *Детская помощь*. 1887. № 23. С. 750–756, № 24. С. 786–790. Подпись: К-в Д. ; Как призывать детей? *Вестник благотворительности*. 1897. № 11. С. 15–28. Подпись : Н. Ж. – М. М. ; О современном положении дела призрения бесприютных и покинутых детей в России. *Трудовая помощь*. 1913. № 7. С. 127–153. Подпись : Д-о.

² Ошанин М. А. О призрении покинутых детей. Ярославль : Типо-литогр. губ. зем. управы, 1912. С. 127–129.

порадників надавали доцільні рекомендації щодо важливості й корисності цих закладів і для дітей, і для батьків, особливо в сільській місцевості. Призначення ясел для дітей як важливих осередків опіки над малолітніми дітьми характеризували А. Арнольдї, А. Шингарьов, В. Шенгелїдзе, О. Шкарин, Л. Доброгаєва. Зокрема вивчалися різні типи дитячих ясел в містах і селах Російської імперії та європейських країнах, підкреслювалося, що відкривалися вони завдяки громадській і приватній ініціативі. Проте в цих роботах практичного або публіцистичного характеру не проводилося історичного аналізу діяльності ясел як опікунських осередків, відсутня оцінка їх стану в губерніях та регіонах, зокрема в Україні. Характеристику літніх і лікувальних дитячих колоній для хворих дітей дано в публіцистичних статтях та В. Ревякіна, І. Акінфієва, М. Грузенберга, нарисі Л. Дризо та ін. Автори зосереджували увагу на позитивному впливі цих установ на стан фізичного здоров'я неповнолітніх, підкреслювали роль колоній у профілактиці поширення епідеміологічних захворювань, особливо серед дітей і підлітків з неблагополучних і бідних родин.

Далеко не всі публікації відзначалися оптимістичними поглядами на реальний стан речей, пов'язаний з організацією опіки над дітьми. Наприклад, у нарисах «Наші діти» А. Михайлов, розглядаючи різні питання виховання, покарання й філантропії щодо дітей, був налаштований критично і вважав, що «немає сенсу й думати про значне покращення стану дітей за допомогою яких-небудь філантропічних заходів» та висловлювався, що «доброчинність у теперішній час в одному місці дає мікроскопічну користь, в іншому – залишається абсолютно даремною, у третьому – приносить тільки шкоду»³.

Проблеми дитячої опіки висвітлювалися в узагальнювальних працях з історії великих на той час міст України. Серед цих праць можна виділити ювілейні видання, наприклад, такі як «Одесса, 1794–1894», опубліковане коштом міського громадського управління до 100-річчя Одеси. Окремий розділ у цьому ілюстрованому збірнику присвячено доброчинним установам і закладам міста, у тому числі дитячої опіки⁴. У монографії Д. І. Багалія та Д. П. Міллера детально розглянуто процес організації громадської доброчинності в Харкові⁵.

Цікавий для дослідження фактичний матеріал про доброчинні установи в українських губерніях представлено в окремих виданнях – доповідях і нарисах, де серед інших груп доброчинних організацій знаходимо інформацію про заклади опіки над дітьми. Зокрема, у своєму нарисі щодо діяльності Херсонського земства Ф. Нікітін дав характеристику земським притулкам для підкидьків⁶. Опис дитячих закладів та діяльність доброчинних товариств опіки над дітьми в Києві та Харкові представлено в праці В. Мозгового⁷ та історичному нарисі Н. Савицького та П. Євстратова⁸.

Отже, для історіографії імперської доби характерною рисою була наявність праць, написаних конкретними діячами, сучасниками та учасниками тих подій. У цей період було накопичено значний пласт фактичного матеріалу щодо організації, різних форм і методів соціальної опіки над дітьми. Автори зосереджували увагу на аналізі законодавства про опіку над неповнолітніми, досліджували діяльність окремих інституцій, намагалися зібрати статистичні дані щодо стану суспільної опіки та доброчинності в Російській імперії. Іноді автори самі були залучені до діяльності опікунських установ і закладів, тому висловлювали практичні поради щодо підвищення їхньої ефективності. Проте, науковці та практичні діячі не

³ Михайлов А. Наши дети : очерки. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Тип. С. Добродеева, 1883. С. 424, 437.

⁴ Благотворительность / сост. А. С. Бородин. Одесса, 1794–1894 / Издание городского общественного управления к столетию города. Одесса, 1895. С. 705–780.

⁵ Багалей Д. И., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): Ист. моногр. : В 2 т. Репринт. изд. Харьков, 1993. Т. 2. С. 901–931.

⁶ Краткий очерк двадцатилетней деятельности Херсонских земских учреждений / докл. Ф. П. Никитина. [Херсон: Тип. Н. О. Ващенко, 1885]. 23 с.

⁷ Мозговой В. Г. Общественная и частная благотворительность в Киевской губернии: (благотворительные учреждения, богадельни и больницы). Киев : В тип. губ. правл., 1885. 91 с.

⁸ Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии, составлен по распоряжению начальника Харьковской губернии Н. П. Савицким и П. А. Евстратовым. Харьков: Тип. губ. правл., 1896. 191 с.

ставили за мету вивчення інститутів опіки над дітьми окремо на українських землях. Фахові історичні твори являли собою лише нариси окремих закладів опіки над дітьми, зокрема земських або приватних, на території українських губерній.

У радянські часи зміна історичної парадигми призвела до домінування ідеологічних орієнтирів у висвітленні минулого. Громадська опіка та приватна доброчинність стали визнаватися явищами буржуазного суспільства. Замість них було створено централізовану систему державного соціального забезпечення.

У публікаціях сучасних дослідників часом траплялося необґрунтоване твердження, що в радянський період не існувало спеціальних досліджень з теми доброчинності та соціальної опіки над дітьми. Насправді такі праці виходили, хоча на 1920-ті – 1990-ті рр. припадає відносно невелика кількість видань, поява яких була обумовлена насамперед практичними та ідеологічними потребами влади. Серед найбільш важливих праць відзначимо роботу М. Гернета, у якій розглянуто поняття соціально-правової охорони неповнолітніх, етапи та форми розвитку цього інституту за кордоном і в Росії. У нарисі зроблено висновок, що зростання дитячої злочинності було безпосередньо пов'язано з початком Першої світової війни. «Ніколи за весь час існування людства питання про охорону дитинства не висувалося з такою очевидною необхідністю його можливого швидкого вирішення, як починаючи з першого року світової війни»⁹.

Нарис Л. Лубенської та М. Гіммельфарб присвячено аналізу діяльності сільських ясел у дореволюційній Росії¹⁰. 1926 р. було надруковано агітаційний збірник, складений О. Кайдановою, про життя безпритульних, головна ідея якого – «як гарно стало жити дітям за радянської влади»¹¹. Пошуки літератури на визначену проблематику, виданої у 1930–1940 рр., виявилися марними, очевидно, тема опіки над дітьми в цей час не була популярною серед науковців. Лише у 1950-х рр. з'явилися перші дослідження, присвячені дошкільному вихованню в Україні в дореволюційний період. С. Абрамсон прагнув показати досягнення в цій галузі в часи радянської влади – після революції та на початку 1920-х рр., проте визнавав, що «дошкільне виховання на Україні... було справою приватної благодійності і окремих осіб, які відкривали дитячі садочки з метою отримання прибутків»¹². Дисертацію С. Бабинської присвячено вивченню історії виникнення та розвитку навчально-виховних дитячих закладів Росії, зокрема такого типу, як сільські притулки-колонії¹³.

У радянській історіографії «система опіки над дітьми» перетворилася на «виховання» дітей-сиріт у спеціальних закладах (виховних будинках, притулках, сховищах). Окремі публікації радянських часів було присвячено правовому становищу незаконнонароджених дітей та їхніх матерів у царській Росії, питанням виховання та охорони материнства й дитинства¹⁴. У статтях Н. Білобородової, А. Шабуніна та В. Александрової розглядалася діяльність Московського виховного будинку зі збереження життя та виховання дітей, лікувальних закладів і установ зі збереження здоров'я дітей. Отже, публікації радянських часів перебували під впливом класового підходу, критично оцінювали навіть позитивні тенденції, що мали місце в системі організації опіки та виховання над дітьми на початку XIX ст. – 1917 р. Ключовою ідеєю, яка об'єднувала ці дослідження, було те, що тільки радянській владі належить заслуга організації ефективної системи захисту та соціальної опіки неповнолітніх.

⁹ Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. Москва : Право и жизнь, 1924. С. 9.

¹⁰ Лубенская Л., Гиммельфарб М. Летние сельские ясли в дореволюционной России. *Летние сельские ясли на Украине*. Харьков, 1925. С. 29.

¹¹ Беспорядочные / сост. О. В. Кайданова. Москва : Изд-во «Долой неграмотность», 1926. 64 с.

¹² Абрамсон С. Б. История дошкольного воспитания на Украине : (Развитие дошкольного воспитания на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции, в годы гражданской войны и в восстановительный период до 1925 г.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук. Харьков, 1950. С. 8–9.

¹³ Бабинская С. П. Сельские воспитательные учреждения приютского типа в дореволюционной России: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Москва, 1967. С. 2.

¹⁴ Азарова Е. Правовое положение детей одиноких матерей в царской России. *Социальное обеспечение*. 1974. № 4. С. 28–29 ; Кацнельбоген А. Г. А. Н. Толиверова и её журнал «На помощь матерям». *Вопросы охраны материнства и детства*. 1978. Т. 23, № 11. С. 83–86.

Можна підкреслити, що в радянські часи тема доброчинності й суспільної опіки часів імперського періоду знаходилася поза науковими інтересами переважної більшості вчених-істориків.

У сучасній українській історіографії подолання ідеологічної моноспрямованості радянських часів призвело до появи якісно нових дослідницьких пріоритетів. Історія суспільної опіки та доброчинності привернула увагу сучасної української науки з початку 1990-х рр. Цю проблему досліджують принаймні в трьох аспектах: історичному, педагогічному, юридичному. Першою історичною працею в українській історіографії, присвяченою темі опіки й громадської доброчинності, стала дисертація С. Поляруш, у якій проаналізовано процес формування державних, церковних і громадських структур допомоги малозабезпеченим категоріям населення на Лівобережній Україні, зокрема виділено заклади підтримки дітей-сиріт¹⁵. Найважливішими для теми дослідження є студії Ф. Ступака¹⁶, Н. Сейко¹⁷, В. Шпак¹⁸, у яких представлено різні аспекти історії доброчинності.

Історико-педагогічні дослідження концентрували увагу на аспектах навчання, виховання, соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки (Т. Янченко, С. Заєць, С. Ситняковська, І. Голубочка), діяльність закладів опіки вивчав В. Фомін. Роль громадських організацій та приватних осіб у розвитку дошкільного виховання на Слобожанщині висвітлювали Н. Туренко, В. Маштакова, у Криму – Т. Головань, Л. Мокієва, в Галичині – Р. Волянчук, В. Стинська, Р. Романишин, І. Комар. Правові аспекти опіки та піклування над дітьми на території України представлено в юридичних дослідженнях (Ю. Походзіло, Н. Рудий, С. Морозова, І. Яніцька, О. Малишев).

Для сучасної української історіографії проблеми характерним стало вивчення регіональних аспектів діяльності інституцій опіки над дітьми. Ці питання відображено в працях В. Васильєва, І. Гветадзе, І. Гребцової та В. Гребцова, Ю. Гузенка, Г. Махоріна, Ю. Примаченко (Петровської), А. Савочки, Ю. Сербалюка, Ю. Соколовської, Ф. Ступака. Участь жінок у діяльності доброчинних організацій Півдня Російської імперії досліджувала С. Накаєва. Одним із важливих напрямів громадської активності польських жінок в Наддніпрянщині, О. Ніколаєнко виділила благодійництво на користь дітей і дитячих закладів¹⁹. Історія навчання дітей зі зниженим слухом представлена в роботі О. Таранченко. С. Федоренко аналізувала історичні та соціокультурні передумови виникнення практики навчання сліпих дітей. О. Устименко досліджував історію Харківського училища для сліпих дітей.

Доброчинна діяльність громадських організацій, Всеросійського земського та Всеросійського міського союзів на користь знедолених дітей, роль Тетянинського комітету в допомозі дітям-біженцям, земств у наданні допомоги родинам військовослужбовців за часів Першої світової війни, діяльність національних товариств розглядалися в наукових працях українських дослідників О. Доніка, Н. Загребельної, Є. Джумиги, Л. Жванко, К. Ячменіхіна та Ю. Петровської. Автори цих праць висвітлювали роль різних загальноросійських організацій у сфері допомоги цивільному населенню, біженцям у воєнні лихоліття, але майже не виділяючи дітей як окремих об'єктів опіки й доброчинності.

Отже, історія становлення інституту соціальної опіки та піклування над неповнолітніми XVIII – початку XX ст. цікавила багатьох сучасних вітчизняних дослідників: істориків, правознавців, педагогів. Предметом ретельної уваги українських науковців стали насамперед

¹⁵ Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на лівобережній Україні (1775–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Київ, 1996. С. 12, 14.

¹⁶ Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2010. 40 с.

¹⁷ Сейко Н. А. Доброчинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2009. 44 с.

¹⁸ Шпак В. П. Теоретичні та практичні засади реабілітаційної діяльності виправно-виховних закладів в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01. Полтава, 2006. 500 с., дод.

¹⁹ Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. : громадське і приватне життя : дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2017. С. 296–298.

регіональні аспекти діяльності різноманітних доброчинних установ, товариств та приватних осіб. Окремі напрями організації суспільної та приватної опіки над дітьми, проблеми виховання, діяльність громадських організацій на ниві допомоги неповнолітнім стали важливими складниками українських студій, але історичних досліджень за темою опіки над дітьми, у яких би виокремлювалися інституційні складові діяльності установ і закладів державної, громадської, церковної та приватної опіки, як вдалося з'ясувати, ще не проводилося.

В американській історіографії одним із перших досліджень з історії опіки над незаконнонародженими дітьми часів Російській імперії була стаття Б. Медісона «Нелегітимні діти Росії до й після революції»²⁰, у якій проаналізовано соціальне та правове становище покинутих дітей, починаючи з петровських і екатерининських реформ XVIII ст. до 1960 р. Автор наводив статистику щодо кількості незаконних народжень, насамперед у столичних виховних будинках, та аналізував причини високої смертності дітей. У 1980-х рр. професор Д. Ренсел у книзі «Матері нещастя. Покинуті діти в Росії», спираючись на цілу низку документів з центральних російських архівів, докладно висвітлює історію Московського та Петербурзького виховних будинків для незаконнонароджених немовлят, систематизував статистику покинутих дітей, дійшов висновку щодо закономірності виникнення державної опіки над підкидьками у XVIII ст.²¹

Перші сучасні публікації в російській історіографії, у яких розглядалися питання виникнення та розвитку системи суспільної опіки в Росії, зокрема над дітьми, вийшли на початку 1990-х рр.²² Тему опіки над дітьми в дореволюційній Росії однією з перших у сучасній російській історіографії порушила відомий науковець Г. Ульянова²³. Історія опіки закономірно пов'язана з історією благодійності. Серед таких досліджень найбільш вагомими є фундаментальні монографії та дисертації І. Павлової²⁴, Г. Ульянової²⁵, О. Соколова²⁶ та О. Хитрова²⁷. Різноманітні аспекти соціальної діяльності державних, церковних і громадських інституцій у Росії, спрямованої на допомогу неповнолітнім, досліджували І. Апаріна та В. Попов, Р. Азізбаєва, Л. Корочкова, І. Курбатова, О. Белоножко, Р. Новиков, Н. Єлфімова, М. Раттур, С. Агуліна. Процес становлення виховно-виправних установ, трудове навчання неповнолітніх правопорушників вивчали В. Селянина, Д. Савінкін. Окремі регіональні аспекти діяльності соціальних установ для дітей, проблеми сирітства вивчалися на матеріалах різних губерній та міст Російської імперії. У контексті нашого дослідження варто виділити праці, які висвітлюють історію опіки над дітьми в період Першої світової війни²⁸.

²⁰ Madison B. Russia's Illegitimate Children before and after the Revolution. *Slavic Review* / Published by: Cambridge University Press, 1963. Vol. 22. № 1 (Mar.). P. 82–95.

²¹ Карацуба І. В., Мельникова О. Б. Д. Л. Рэнсел. Матери нищеты. Брошенные дети в России. Москва : Научная цифровая библиотека. URL: http://portalus.ru/modules/love/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1447535580&archive=&start_from=&ucat=& (дата обращения: 09.02.2018). Рец. на кн.: Ransel D. L. Mothers of Misery. Child Abandonment in Russia. Princeton: Princeton University Press, 1988. XIV, 330 p.

²² Александрова В. Московский воспитательный дом [для подкидышей и беспризорных детей, XVIII – начало XX вв.]. *Народное образование*. 1990. № 12. С. 130–131 ; Руфанов Н. В. Развитие системы общественного призрения в России. *Советское здравоохранение*. 1991. № 10. С. 56–59.

²³ Ульянова Г. Н. Доля сиротская. Заметки из истории попечения о детях в дореволюционной России. *Социальная защита*. 1991. № 5. С. 66–68.

²⁴ Павлова И. П. Социальное попечение в России в конце XIX – начале XX века: дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2004. 568 с.

²⁵ Ульянова Г. Н. Благотворительность в Российской империи. XIX – начало XX века. Москва : Наука, 2005. 403 с.

²⁶ Соколов А. Р. Благотворительность в России как механизм взаимодействия общества и государства: начало XVIII – конец XIX века: дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2006. 725 с.

²⁷ Хитров А. А. Дом Романовых и российская благотворительность. Вторая половина XIX – начало XX века (по материалам Санкт-Петербурга–Петрограда и Петербургской–Петроградской губернии) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. 504 с.

²⁸ Павлова И. П. Социальное попечение в России в годы Первой мировой войны. Красноярск : Краснояр. гос. агр. ун-т, 2003. 152 с. ; Грицаева А. Н. Благотворительность в России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.): опыт помощи пострадавшим от военных действий : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Москва, 2008. 289 с.

Таким чином, у сучасній російській історіографії представлено широкий пласт досліджень з теми доброчинної діяльності, історії опіки над різними категоріями нужденних, вивчалася діяльність різноманітних інституцій допомоги й захисту неповнолітніх у різних регіонах і містах. Географія публікацій демонструє глибоке опрацювання регіональних аспектів проблеми. Але українська тематика не знаходила висвітлення, окрім поодиноких прикладів використання статистичних даних стосовно окремих міст, зокрема Києва та Одеси.

Серед найважливіших доробків сучасної польської історіографії відзначимо праці Ч. Кепського, присвячені історії опіки над сиротами в Польщі, діяльності доброчинних організацій у Царстві Польському, історії милосердя, доброчинності та опіки²⁹.

У монографії «Доброчинні товариства в Царстві Польському» представлено історію польських опікунських традицій, діяльність Варшавського, Люблінського, Лодзинського та Радомського доброчинних товариств, а також єврейських та російського доброчинних товариств з 1815 по 1914 рр.³⁰. У дослідженнях польських істориків (А. Томашевич, Т. Щвонтек, Р. Хвіщук, Е. Мазур, Т. Крушевський, В. Бернер та Є. Супади) вивчалися регіональні інституції суспільної опіки, медичної допомоги та доброчинності у Калішу, Варшаві, Сілезії, Лодзі³¹. У польській історіографії аналізувалася діяльність російських доброчинних товариств у Царстві Польському за імперських часів, зокрема Російського благодійного товариства та його відділень (К. Лятавець)³². У публікації М. Корибут-Марчиняк представлено доброчинні товариства північно-західних губерній Російської імперії на початку XIX ст.³³. У статті Т. Збирад розглядалися етапи розвитку інституційних форм опіки над дитиною, показано різницю в організації опіки на територіях, розділених між Росією, Пруссією та Австрією³⁴. Й. Доманська наголошувала, що в Царстві Польському, порівняно з іншими польськими регіонами, діяла найбільша кількість доброчинних товариств, головними цілями яких була опіка сиріт. Авторка, аналізуючи діяльність релігійних та національних закладів для дітей, відзначила поширену на той час у Європі тенденцію щодо розміщення дітей, особливо підкидьків, у прийомних родинах³⁵.

Отже, цілком закономірно, що польські історики зверталися насамперед до історії доброчинності та опікунської діяльності різних організацій власної батьківщини, зокрема часів Російської імперії. Нами не виявлено польських досліджень, присвячених установам опіки над дітьми на території українських земель.

У сучасній білоруській історіографії 1990-і – 2000-і рр. представлені низкою досліджень з історії доброчинності та соціальної роботи в Білорусі XIX – початку XX ст.

²⁹ Kępski Cz. Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym. Lublin, 1991. 230 s. ; Kępski Cz. Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka. Lublin: Wydaw-wo UMCS, 2002. 145 s.; Kępski Cz. Rola miłosierdzia w Europie. Radom : Instytut Technologii Eksploatacji, 2004. 277 s.

³⁰ Kępski Cz. Towarzystwa dobroczynności w Królestwie Polskim (1815–1914). Lublin : Wydaw-wo UMCS, 1993. 282 s.

³¹ Див.: Tomaszewicz A. Kaliskie Towarzystwo Dobroczynności (1879–1914). *Przegląd Nauk Historycznych*. 2006. Rok. V. № 2/10. S. 105–142.; Świątek T., Chwiszczuk R. Warszawski ruch społecznikowski. Warszawa, 2010. 158 s. ; Mazur E. Dobroczynność w Warszawie XIX wieku. Warszawa: Wydaw-wo IA i EPAN, 1999. 201 s. ; Kruszewski T. Organizacja opieki społecznej w działalności samorządu prowincjonalnego na Śląsku w XIX i XX wieku. Wrocław : Wydaw-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2010. 334 s. Рец.: Piotrowska-Marchewa M. [Recenzja]. *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*. Roczник LXVI. 2011. № 1. S. 129–134 ; Berner W., Supady J. Działalność lekarsko-społeczna na rzecz zdrowia publicznego w Łodzi w latach 1870–1914. Łódź : Adi, 2001. 313 s.

³² Latawiec K. Rosyjskie instytucje dobroczynne w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a I Wojną Światową. Zarys problematyki. *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. Kielce, 2008. S. 57–73.

³³ Korybut-Marciniak M. Towarzystwa dobroczynne w pierwszej połowie XIX wieku w guberniach północno-zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego. *Dobroczynność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początku XXI wieku*. Kielce, 2008. S. 11–37.

³⁴ Zbyrad T. W trosce o dziecko-kształtowanie się form opieki od śpędniowiecznych szpitali do domów pomocy społecznej. *Polska myśl pedagogiczna*. 2016. Rok II. № 2. S. 391–409.

³⁵ Domańska J. Dobroczynność względem sierot na ziemiach polskich do 1918 r. *Biuletyn Historii Wychowania*. 2011. № 27. S. 19–31.

Джерела вивчення єврейської доброчинності аналізувала Ю. Функ³⁶. У дисертаційних роботах О. Григор'єва, С. Шимукович, О. Сенкевич³⁷ вивчалися проблеми становлення та розвитку соціальної роботи в Білорусі протягом Х – ХХ ст., історія доброчинності, зокрема діяльність доброчинних товариств і установ, створених з приватної ініціативи, а також профілактична соціальна робота державних органів і благодійних організацій щодо подолання злочинності серед неповнолітніх на території Білорусі. Хронологічні межі цих досліджень різні, окремі з них охоплюють період ХІХ – початку ХХ ст.

Важливим напрямом досліджень білоруських істориків можна назвати публікації щодо церковної та монастирської опіки над дітьми³⁸. Отже, дослідження білоруських істориків також зосереджено на історії доброчинних інституцій та опікунських закладів у кордонах білоруських губерній у складі Російської імперії.

Таким чином, історіографічний аналіз праць авторів імперської доби, радянського періоду, сучасних українських та зарубіжних дослідників засвідчує певні позитивні результати у вивченні теми. Встановлено, що в історіографії проблеми в окремі періоди пріоритетними були дослідження, у яких висвітлювалися питання правового статусу й захисту незаконнонароджених дітей, діяльності різних інституцій опіки, взаємовпливу доброчинності та соціальної опіки над дітьми. Радянські історики опіку розглядали переважно крізь призму виховання й діяльності навчально-виховних закладів. Сучасні українські та закордонні вчені зосереджували увагу на глибокому опрацюванні джерел і усвідомленні впливу доброчинності, милосердя, співчуття на реалізацію практичної допомоги дітям. Акцент у багатьох студіях зроблено на регіональних аспектах вивчення проблеми опіки над дітьми, досліджуються локальні інституції на рівні регіону, губернії, міста, що дозволяє виходити в подальшому на рівень глибоких узагальнень і порівнянь. Однак, стосовно процесів на території України – вивчалися лише окремі аспекти. Аналіз історіографічних досліджень переконує в актуальності і перспективності студій з історії опіки над дітьми в українських губерніях часів Російської імперії, оскільки маємо констатувати відсутність окремого історичного дослідження з окресленої проблеми.

У підрозділі 1.2 «Характеристика джерел» виокремлено шість груп джерел: нормативно-правові акти, справочинна документація, статистично-довідкові матеріали, періодичні видання, джерела особового походження та візуальні джерела (фотографії).

До першої групи належать *закони та підзаконні нормативно-правові акти* Російської імперії стосовно організації опіки над дітьми, зосереджені у трьох зібраннях Повного зібрання законів Російської імперії (ПСЗРИ), зокрема «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» (1775 р.), «Положення для управління сирітськими будинками під відомством ПГО» (1836 р.), «Положення про дитячі притулки» (1839 р.), «Про заснування опік над німими та глухоніми» (1842 р.), «Положення про земські установи» (1864 р.), «Про виправні притулки» (1866 р.), «Міське положення» (1870 р.), «Положення про дитячі притулки ВУІМ» (1891 р.), «Про затвердження правил щодо покращення становища незаконнонароджених дітей» (1902 р.) тощо. Ці нормативні акти регулювали порядок

³⁶ Функ Ю. В. Еврейская благотворительность в Беларуси в XIX – начале XX в. и источники её исследования: автореф. дис. ... канд. ; ист. наук: спец. 07.00.09. Минск, 1999. 27 с. ; Функ Ю. В. Общая характеристика еврейских благотворительных обществ на территории белорусских губерний в середине XIX – начале XX в. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*. Сер. 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2011. № 2. С. 5–10.

³⁷ Григорьев А. Д. Становление и развитие социальной работы на Беларуси (X – XX вв.) : дис. ... д-ра ист. Наук : 07.00.02. Минск, 2000. 248 с. ; Шимукович С. Ф. Деятельность благотворительных учреждений по социальной защите населения Беларуси (90-е гг. XIX – июль 1914 г.) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Минск, 2000. 193 с. ; Сенкевич О. И. Развитие социальной работы с несовершеннолетними правонарушителями на территории Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Минск, 2007. 116 с.

³⁸ Хмелькова Е. Н. Опекa православной и католической церкви над детьми-сиротами в Гродненской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. *Хрысціянства у гістарычным лёсе беларускага народа*: зб. навук. арт. Гродна, 2009. Ч. 1. С. 243–247 ; Борун Е. Н. Социально-карикативная деятельность православных монастырей на территории Беларуси во второй четверти XIX – начале XX вв. *Вестник Брэсцкага ўніверсітэта*. Сер. 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. 2013. № 1. С. 71–72.

організації та створення опікунських закладів для неповнолітніх, встановлювали порядок і процедуру розміщення до них вихованців, визначали вікові, станові, статеві категорії дітей, над якими встановлювалися опіка й піклування. Основним нормативним документом, який регулював соціальну діяльність у державі, був Статут про суспільну опіку, що виходив у трьох виданнях – 1857 р., 1892 р. та 1915 р.

Наступна група джерел – *справочинна (діловодна) документація* державних установ і закладів опіки, а також різноманітних доброчинних товариств і організацій. Її представлено в архівних фондах і окремих опублікованих виданнях. В основних групах діловодних документів можна виділити циркуляри, інструкції, накази, постанови, розпорядження з питань опіки над дітьми, протоколи та журнали засідань і нарад різних комісій та організацій, труди з'їздів представників виправних закладів, звіти про діяльність товариств опіки над дітьми, листування з органами державної влади щодо виділення коштів, обладнання, влаштування, утримання, фінансового стану дитячих закладів, влаштування дітей-біженців до притулків тощо. Серед опублікованих справочинних документів переважають звіти та огляди доброчинних організацій, товариств, комітетів, опікунств, окремих закладів, які щорічно публікувалися й відправлялися до відповідних міністерств і відомств. Важливим джерелом для аналізу діяльності органів місцевого самоврядування в галузі суспільної опіки служать звіти земських управ, журнали засідань і постанови губернських і повітових земств, міських дум, у яких висвітлювалися питання виділення субсидій закладам опіки над дітьми, надання допомоги на утримання підкидьків в сільському патронаті, призначення стипендій на навчання тощо. Фінансовий стан дитячих притулків розкривають акти ревізійних комісій, дані про грошові обіги закладів ВУІМ, рахунки надходжень і витрат.

Результатом діяльності опікунських установ було формування їхніх архівних зібрань. В українських архівах представлено документи губернських ПГО, що розкривали процес створення, функціонування та фінансування богоугодних закладів, сирітських і виховних будинків, вміщували щорічні звіти про їхню діяльність, відомості про пожертвування різних осіб, іменні списки службовців і вихованців ПГО (Держархів Житомирської області, Ф. 160; Держархів м. Києва, Ф. 102; Держархів Одеської області, Ф. 362; Держархів Хмельницької області, Ф. 232. Держархів Чернігівської області, Ф. 131). Діловодна документація губернських і повітових відділень опікунства дитячих притулків ВУІМ зосереджена в Держархіві Херсонської області (Ф. 243. Держархіві Хмельницької області (Ф. 39). Навчальну складову функціонування дитячих притулків відображено у фонді Канцелярії попечителя Одеського навчального округу (Держархів Одеської області, Ф. 42) та фонді Управління Київського навчального округу (ЦДІАК України, м. Київ, Ф. 707). Заснування та діяльність доброчинних товариств, земських, міських, приватних дитячих притулків та виправних закладів відбивають справочинні документи з Держархіву Житомирської області (Ф. 329), Держархіву Харківської області (Ф. 29, Ф. 489, Ф. 509), Держархіву Чернігівської області (Ф. 230, Ф. 232). Про діяльність притулків для сиріт, немовлят і підкидьків збережено матеріали в Держархіві Одеської області (Ф. 96), Держархіві Харківської області (Ф. 202), Держархіві м. Києва (Ф. 207, Ф. 232, Ф. 248, Ф. 276).

Крім фондів опікунських організацій, цінними є документи з фондів державних установ, які відображають процес взаємодії з органами державної влади й місцевого самоврядування (наприклад, Держархів м. Києва – Ф. 163; Держархів Одеської області – Ф. 1, Ф. 2, Ф. 4, Ф. 5, Ф. 16, Ф. 42, Ф. 274; Держархів Харківської області – Ф. 3, Ф. 4, Ф. 45, Ф. 52; Держархів Херсонської області – Ф. 1, Ф. 81; Держархів Чернігівської області – Ф. 127, Ф. 128; ЦДІАК України, м. Київ – Ф. 442; Держархів Російської Федерації, м. Москва – Ф. 6787. Важливі матеріали про роботу земств у сфері опіки над безпритульними малолітніми сиротами, надання субсидій для закладів сліпих і глухонімих дітей, відкриття відділень Всеросійського опікунства про охорону материнства й дитинства, діяльність Романовського комітету, фінансові звіти повітових опікунств дитячих притулків, списки земських вихованців, відданих на усиновлення вміщують фонди Держархіву Харківської області (Ф. 304), Держархіву Чернігівської області (Ф. 140), Державного архіву Російської Федерації (Ф. 1795).

У фондах релігійних установ знаходяться документи щодо відкриття сирітських закладів при церквах та монастирях, пожертвуваннях на користь дітей (Ф. 630 з Держархіву Одеської області; Ф. 40 з Держархіву Харківської області). Діяльність відділень Олексіївського головного комітету представлена у Держархіві Харківської області (Ф. 315), у Держархіві Чернігівської області (Ф. 145), Національному архіві Республіки Білорусь, м. Мінськ (Ф. 509). Документи про надання субсидій і добродійної допомоги родинам і дітям-сиротам у роки Першої світової війни з боку загальнодержавних і місцевих організацій зосереджено в Держархіві Одеської області (Ф. 61), Держархіві Хмельницької області (Ф. 59), Держархіві Чернігівської області (Ф. 730, ЦДІАК України, м. Київ (Ф. 919). Робота Всеросійського земського та міського союзів у напрямку організації установ для дітей-біженців, організації патронажу представлена у фондах Держархіву Дніпропетровської області – Ф. 688; Держархіву Харківської області – Ф. 312; ЦДІАК України, м. Київ – Ф. 715; Російського державного військово-історичного архіву, м. Москва – Ф. 12568. Ф. 13273, Ф. 15713. Усього було опрацьовано 210 справ із 66 фондів 13 архівів України, Білорусі та Російської Федерації. Значна частина матеріалів вперше вводиться до наукового обігу.

Третьою групою використаних джерел є *статистично-довідкові матеріали*, які є базою для вивчення кількісних і якісних показників діяльності державних, громадських, церковних і приватних закладів опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії. Статистичні матеріали насамперед представлено тематичними збірниками, щорічниками, оглядами про стан губерній, статистичними виданнями. Важливе значення для дослідження історії опіки над дітьми мають збірники відомостей щодо розвитку добродійності та добродійних установах в Російській імперії, які почали видаватись з 1880-х рр.³⁹

Прагнення систематизувати та впорядкувати дані про наявні в губерніях Російської імперії добродійні організації, що опікувалися дітьми, спричинило до проведення обстеження і створення збірника статистичних даних з боку Романовського комітету⁴⁰. Ще одним, фактично останнім за часів Російської імперії, збірником-довідником стало видання Тетянинського комітету про установи та організації, що надавали допомогу біженцям⁴¹.

Окрему групу джерел становлять довідкові видання, до яких належать адрес-календарі, пам'ятні книжки, путівники, довідники, огляди про стан губерній, ювілейні видання. Вони містять інформацію про кількість дитячих закладів, штат, їхнє географічне представлення, адреси розташування, рік створення, очільників, почесних та дійсних опікунів, наглядачів, їхній соціальний стан, адреси проживання.

Четвертою групою джерел є *періодичні видання*. Серед них слід виділити дві підгрупи: періодика загальнодержавна та періодика регіональна. У дослідженні було використано матеріали таких загальнодержавних періодичних видань, таких як «Вестник благотворительности», «Вестник воспитания», «Вестник Европы», «Война и евреи», «Детская помощь», «Друг слепых», «Журнал министерства юстиции», «Мирный труд», «Летопись

³⁹ Сборник сведений по общественной благотворительности в России : в 7 т. / разраб. П. П. Семёновым, И. Е. Андриевским, П. В. Охочинским. Санкт-Петербург : Изд. Человеколюбивого о-ва, 1880–1886 ; Призрение детства. Сведения по общественной и частной благотворительности в России и за границею : в 3 т. Санкт-Петербург : Тип. Дома призрения малолетних бедных. Т. 1. 1887. X, VI, 207 с. ; Т. 2. 1887. XVI, 430 с. ; Т. 3. 1888. VIII, 270 с. ; Сборник сведений о благотворительности в России. С краткими очерками благотворительных учреждений в Санкт-Петербурге и Москве. Санкт-Петербург : Тип. М. Д. Ломковского, 1899. 1207, 9 с. ; Благотворительность в России. Составлено по Высочайшему повелению Собственной Его Императорского Величества Канцеляриею по учреждениям Императрицы Марии : в 2 т. Санкт-Петербург : [Тип.-лит. Ныркина, 1907]. Т. 1. [Обзор состояния общественного призрения и благотворительности]. 959 с. ; Т. 2. Ч. 1–2. Список благотворительных учреждений. 871 с. ; Сельские детские приюты Ведомства учреждений императрицы Марии. Петроград : Гос. тип., 1915. 144, [2] с., [1] л. портр.

⁴⁰ Сборник статистических сведений о заведениях закрытого призрения детей, в том числе сирот сельского населения / сост. Канцелярией Совета Министров по Романовскому комитету. Петроград : Гос. тип., 1916. XVI, 10, 368 с.

⁴¹ Справочник об организациях и учреждениях, оказывающих помощь беженцам : сост. по 1 мая 1916 года / Издание особого отдела Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев. Петроград : Гос. тип., 1916. Вып. 2. Ч. 1–2. VIII, 642 с.

войны», «Призрение и благотворительность», «Русская мысль», «Русская школа», «Слепец», «Трудовая помощь», «Тюремный вестник», «Церковные ведомости». Регіональна періодика представлена виданнями, що друкувалися на території українських губерній, такими як: «Ведомости Одесского городского общественного управления», «Ведомости Одесского градоначальства», «Вера и жизнь: двухнедельный журнал Черниговской епархии», «Вера и разум. Листок для Харьковской епархии», «Волчанский земский листок», «Врачебная хроника Харьковской губернии», «Земский сборник Черниговской губернии», «Известия Волынского губернского земства», «Известия Киевской городской думы», «Известия Одесской городской думы», «Известия Харьковской городской думы», «Известия Херсонского уездного земства», «Киевская старина», «Маленькие одесские новости», «Одесский вестник», «Сборник Херсонского земства», «Утро», «Харьковский календарь», «Херсонские епархиальные ведомости», «Черниговская земская неделя», «Югобеженец», «Южная мысль», «Южный край».

Деякі з організацій мали свої друковані видання, на сторінках яких висвітлювалися різні питання надання допомоги певним категоріям населення, відкриття доброчинних закладів. До таких видань належать «Бюллетень Комитета Юго-Западного фронта ВЗС помощи больным и раненым воинам», «Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах», «Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта», «Вестник Попечительства государыни императрицы Марии Федоровны о глухонемых», «Еженедельник Высочайше учрежденного состоящего под Августейшим Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны Комитета Ея Императорского Высочества Великой Княжны Елисаветы Федоровны по оказанию благотворительной помощи семьям лиц, призванных на войну».

Наступну групу джерел становлять *джерела особового походження*, які відбивають погляди сучасників подій. Це спогади, записки, особисті листи. Документи особового походження мають суб'єктивний характер, проте відтворюють живі емоції та почуття людей, ставлення до того, що відбувалося в певний історичний період.

Остання шоста група джерел – це *візуальні джерела*, представлені насамперед фотографіями будинків опікунських закладів, дітей і вихователів, портретами громадських діячів, посвідченнями членів товариств, статистичними картками підкидьків, білетами на поховання дитини. Ці джерела дають можливість ідентифікувати місце розташування закладів, реконструювати й «олюднити» процес навчання і виховання, відтворити й порівняти внутрішній і зовнішній вигляд установ і закладів опіки, побутові умови проживання вихованців, їхній приютський одяг, заняття.

Важливим історичним джерелом для вивчення нашої проблеми є сучасні збірники документів і матеріалів, у яких представлено різні аспекти опіки над дітьми. Зокрема йдеться про збірник Л. Жванко «Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.)», у якому зібрано свідчення про різні форми допомоги дітям-біженцям караїмів, сербів, поляків, відкриття санаторій, шкіл для неповнолітніх⁴².

У підрозділі 1.3. «Методологія та методи дослідження» проаналізовано систему теоретичних понять, підходів, принципів та методів історичного пізнання, комплексне застосування яких дозволило виділити предмет і об'єкт дослідження, основні історичні явища та процеси, простежити їхній взаємозв'язок та взаємозумовленість. Основним явищем, що розглядається в дисертації, є опіка над дітьми, а основним процесом – діяльність держави, суспільства, церковних інституцій та приватних осіб на території українських губерній.

Інституційний підхід дозволив виокремити основні відомства й установи опіки над дітьми в цілісну, логічну структуру. Застосування соціального підходу сприяло розгляду процесу формування системи опіки з позицій інтересів різних соціальних груп: з погляду суб'єктів та об'єктів, з позицій осіб, від яких залежало встановлення опіки та з погляду інтересів дітей, які стали набувачами соціальної допомоги, опіки й піклування. Використання

⁴² Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків : ХНАМГ, 2009. С. 157, 208–209, 223, 246–247, 258–259.

системного підходу обумовило створення цілісної картини організації допомоги дітям з боку державних інституцій, громадських та церковних організацій, приватних осіб протягом тривалого історичного періоду, дозволило побачити закономірності й особливості діяльності та взаємного впливу цих суб'єктів один на одного.

Принцип історизму дозволив розглянути систему соціальної опіки над дітьми у часовій динаміці у контексті тих історичних змін, що відбувалися протягом тривалого періоду, з'ясувати їх вплив на характер і форми опіки. Застосування цього принципу сприяло висвітленню передумов формування інститутів опіки під впливом європейських традицій. Принцип багатофакторності дав можливість сукупного вивчення об'єктивних та суб'єктивних факторів історичного розвитку системи опіки над дітьми з урахуванням загальнодержавних тенденцій та регіональних особливостей. Принцип міждисциплінарності обумовив вивчення складного історичного процесу формування опіки над дітьми з урахуванням впливу та змін у законодавстві, з позиції втілення досвіду педагогічних діячів, з урахуванням змін, які відбувалися в історії медицини, історії церкви, а також під впливом виникнення соціальної роботи як сфери професійної діяльності.

Використано широкий спектр загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження: емпіричні (спостереження, порівняння), емпірично-теоретичні методи (абстрагування, узагальнення, дедукція та індукція, аналіз і синтез, логічний) та теоретичні (сходження від абстрактного до конкретного, описовий, статистичний, типологізація та класифікація), а також спеціальні (конкретно-історичні) методи: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, структурно-функціональний, метод періодизації (діахронний). Їх комплексне застосування сприяло впорядкуванню фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створенню цілісної картини функціонування установ і закладів опіки над дітьми на державно-регіонально-місцевому рівнях.

Важливою складовою для науково-теоретичного осмислення обраної для дослідження теми є розуміння та інтерпретація понятійного апарату. Сучасне законодавство України визнає дві форми: опіку та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківської опіки. За часів Російської імперії, законодавство якої поширювалось на українські губернії, ці поняття визначалися дещо ширше: 1) опіка (рос. – опека, попечительство) як встановлена державою форма охорони та правового захисту майна й особистості малолітнього/неповнолітнього (найчастіше встановлювалася за законом або судом); 2) опіка, опікування (рос. – призрение) у значенні соціальної реабілітації, діяльності конкретних установ та інституцій на постійній і систематизованій основі (державна опіка, приватна опіка); 3) опіка, піклування (рос. – попечение), у значенні соціального піклування (увага, турбота, дбання, допомога, співчуття) у сенсі надання будь-кому притулку; як соціальний інститут пов'язана з початком християнства та виникненням доброчинності (піклування/опіка над хворими, бідними, старими, безпритульними). Законодавство Російської імперії під поняттям «неповнолітні» визнавало три вікові категорії дітей: 1) від народження до 14 років; 2) від 14 до 17 років; 3) від 17 до 21 року. Осіб перших двох категорій обох статей у законодавстві іноді називали малолітніми, а третьої – неповнолітніми. Отже, юридично повноліття наставало лише в 21 рік.

Опіка встановлювалася над неповнолітніми особами, які не досягли 17-літнього віку, але залишилися без батьків або одного з них. Опіка над дітьми з особливими потребами, а саме інвалідами, глухонімими та сліпими, діяла до 21 року. При досягненні дитиною 17 років, над нею встановлювалось піклування. Опіка у другому значенні (піклування) про дітей було обов'язком батьків, а за їхньої відсутності (сироти, душевнохворі) покладалося на родичів, духовенство, інших осіб.

Поняття «опіка» стосовно окресленого в дисертації історичного періоду пропонується розглядати в широкому значенні, а саме як організовану систему захисту, надання допомоги, цілеспрямований комплекс заходів, реалізований державою, суспільством, церквою та приватною доброчинністю, орієнтований на дітей (малолітніх та неповнолітніх). У широкому розумінні опіка включала піклування, догляд, надання притулку, виховання, турботу про сиріт,

підкидьків, незаконнонароджених, малолітніх правопорушників, дітей-інвалідів, дітей з малозабезпечених родин. У вузькому розумінні опіку розглядаємо також як одну з форм доброчинності, оскільки вона часто мала не обов'язковий, а добровільний характер, найчастіше саме з боку суспільства та приватних осіб.

Отже, вважаємо, що протягом останньої третини XVIII – на початку XX ст. поступово сформувалася саме «система опіки над дітьми» як складне, багатопланове явище, що охоплювало різноманітні суб'єкти опіки (державу, суспільство, церкву, приватних осіб) та всі вікові й соціальні категорії неповнолітніх (від народження до 21 року). Опіка мала становий або всестановий характер.

У другому розділі – **«Становлення та розвиток системи опіки над дітьми: європейський досвід та російська практика»** з'ясовано, що на формування опіки на українських землях значно вплинув досвід діяльності європейських доброчинних та опікунських установ.

У **підрозділі 2.1. «Європейські традиції опіки над дітьми»** встановлено, що у країнах Європи протягом кількох століть було накопичено корисний досвід опіки над різними категоріями неповнолітніх: підкидьками, малолітніми правопорушниками, сиротами, дітьми з обмеженими фізичними можливостями. У Західній Європі сформувалися дві системи опіки над дітьми: 1) «романська» система, що передбачала прийом дітей через бюро та спеціальні установи, коли уряд, наприклад, влаштовував виховні будинки; 2) «протестантська» система, коли опікою завідувало саме населення, а опіка над підкидьками здійснювалася як складова піклування про бідних. Виховні будинки набули поширення в католицьких державах. Протестантські країни практично відмовились від такого способу піклування про дітей, вважаючи неефективним існування притулків для незаконнонароджених. Поступово відбувалася відмова від закритої опіки у виховних будинках, яка досить швидко виявилася малоефективною, оскільки сприяла поширенню підкидання дітей та зростанню смертності серед немовлят.

У європейських країнах наприкінці XVIII – у XIX ст. набули поширення різні форми виправного виховання малолітніх правопорушників (наприклад, в Англії – реформаторії, що переслідували каральну мету, та індустріальні школи, які мали превентивно-виховний характер. Важливою формою опіки над малолітніми особами бідних батьків стали ясла-притулки для дітей шкільного віку, які відкривалися в багатьох європейських країнах. Для сиріт, хворих, осіб з малозабезпечених родин та дітей з обмеженими фізичними можливостями в європейських країнах відкривалися літні та лікувальні колонії. У Європі діяло дві системи колонізації дітей: «датська» (дітей розселяли на час літніх канікул у селянські родини) та «цюрихська» (дітей під наглядом педагогів вивозили за місто, організовуючи групи по 50 осіб). Установи для виховання й навчання малолітніх сліпих у європейських країнах почали з'являтися наприкінці XVIII ст. за підтримки держави та суспільства.

Акцентовано увагу, що визнання необхідності державного виховання занедбаних дітей призводило не лише до видання ряду законодавчих постанов, але й до збільшення категорії малолітніх, які ставали об'єктом державної опіки. Аналіз досвіду європейських країн у справі опіки над дітьми показав, що розв'язання цього питання було поставлено на досить високий рівень: по-перше, на законодавчому рівні діяли спеціальні закони про охорону дитини: Закон про систему державної опіки в Угорщині, Закон про опіку покинутих дітей в Італії, Закон про захист дітей у Франції, Закон про дітей в Англії; по-друге, функціонували сотні урядових (державних) та громадських виховних притулків (сирітських, виправних, землеробських, ремісничих); по-третє, працювала система виховання покинутих та позашлюбних дітей у прийомних родинах (Німеччина).

У **підрозділі 2.2. «Законодавча база опіки та піклування над неповнолітніми»** показано, що наприкінці XVIII – на початку XX ст. відбувався процес формування та модернізації імперського законодавства щодо державної та громадської опіки та підтримки різних категорій дітей. Насамперед, у законодавстві знайшли відображення питання опіки над незаконнонародженими дітьми, сиротами, глухоніми. Старе українське козацьке право, у

тому числі стосовно опіки та піклування, було кодифіковано та пристосовано до російського законодавства, що знайшло своє відображення у Зводі Законів Російської імперії.

Одним із перших реалізованих законодавчих актів щодо українських земель була «Інструкція губернатору та губернській і провінційним канцеляріям» 1765 р. У п. 6 – «Про малолітніх сиріт» йшлося про заохочення приватної опіки над сиротами⁴³. Окремі опікунські норми, впроваджені за часів Катерини II, були згодом упорядковані та знайшли своє відображення в законі «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» 1775 р. Кодекс передбачав створення при верхніх земських судах Дворянської опіки для дворянських удів та малолітніх сиріт та їхнього майна, а при міських магістратах – Міських сирітських судів для купецьких і міщанських удів і сиріт. Крім того, у кожній губернії утворювалися Прикази громадської опіки (ПГО), які відали школами, сирітськими будинками, лікарнями, богадільнями, робітними та упокорювальними будинками⁴⁴. Дворянська опіка та міський сирітський суд відповідали за призначення опікунів для управління майном сиріт. ПГО відповідали за створення сирітських будинків для опіки та виховання неімущих сиріт чоловічої й жіночої статі або влаштування дітей у прийомні родини за певну плату для виховання й навчання ремесел, торгівлі, інших професій залежно від статі, роду та стану. Це дозволяло поєднувати традиційні сімейні форми опіки з державними та знімало навантаження на органи опіки.

У підрозділі встановлено, що в законодавстві про організацію опіки над неповнолітніми відбувалися важливі зміни: було розширено коло осіб, над якими встановлювалися опіка й піклування. Якщо до цієї групи у XVIII ст. належали насамперед незаконнонароджені та сироти та опіка мала становий характер, то з 30-х рр. XIX ст. набула поширення тенденція до всестановості. Російське законодавство почало регулювати процедуру відкриття громадських і приватних установ опіки над дітьми. З 1866 р. відбулися зміни в законодавстві щодо опіки над малолітніми правопорушниками. На початку XX ст. лібералізація в процедурі відкриття добродійних товариств сприяла збільшенню кількості закладів опіки й розширенню форм і методів організації допомоги неповнолітнім.

Спостерігався перехід від поодиноких законодавчих актів до системного законодавчого регулювання організації опіки та допомоги дітям. При цьому, значним недоліком законодавства продовжувала залишатися нескоординованість державних та приватних ініціатив та наявність значної кількості національних благодійних установ, що діяли за різного рівня підтримки з боку держави. У законодавстві регулювався процес створення установ і закладів опіки над дітьми, а також добродійних організацій, які мали право опікуватися сиротами, визначалися категорії неповнолітніх, які підпадали під опіку, прописувався механізм розподілу дітей до сирітських будинків.

У підрозділі 2.3. «Питання опіки над дітьми в діяльності міжнародних та всеросійських з'їздів і конгресів» встановлено, що актуальність обговорення механізмів дієвої допомоги різним категоріям дітей була продемонстрована на різноманітних форумах, які проводилися в Італії (1880 р., 1906 р.), Франції (1883 р., 1889 р., 1890 р.), Швейцарії (1896 р.), Данії (1910 р.). На міжнародних конгресах, у яких брали участь представники російської та української інтелігенції, визнавалося за необхідне підвищення ролі урядових установ у питанні влаштування притулків для морально скалічених дітей, нагляду за приватними притулками, удосконалення законодавчої бази щодо опіки над новонародженими, відданими на виховання.

Питання опіки та добродійної допомоги дітям неодноразово розглядалися також на загальноросійських з'їздах. На першому з'їзді представників добродійних установ, що опікувались дітьми (Москва, 1886 р.), постали питання про об'єднання діяльності установ, які ставили завдання дитячої допомоги, про захист дітей від жорсткого поводження. З 1880-х рр. питання піклування над малолітніми злочинцями набуло в Російській імперії такої актуальності, що виникла необхідність проведення з'їздів представників виправних закладів.

⁴³ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 17. № 12430.

⁴⁴ ПСЗРИ. Собр. (1649–1825). Т. 20. (1775–1780). № 14392.

З 1881 р. по 1911 р. було проведено вісім таких форумів. Між з'їздами діяло Постійне бюро виправних закладів. На з'їздах представників виправних притулків відбувалось ознайомлення зі станом існуючих виправних закладів, розроблялися практичні питання їх улаштування, певні проекти реформ вносилися до Міністерства юстиції та Міністерства внутрішніх справ і були згодом реалізовані. Найважливішим досягненням з'їздів було визнання за виховно-виправними закладами для дітей не карального, а виправного характеру.

На початку XX ст. в Російській імперії проводилися спеціальні з'їзди діячів Відомства імператриці Марії Олександрівни над сліпими (Санкт-Петербург, 1901 р.), представників закладів для глухонімих (Москва, 1906 р., 1910 р., Санкт-Петербург, 1907 р.). Було розглянуто широкий спектр питань стосовно опіки, навчання та виховання сліпих і глухонімих, забезпечення їх працею. Спеціальна комісія VIII Пироговського з'їзду лікарів (Москва, 1902 р.), яка займалася питаннями опіки підкинутих дітей, запропонувала внести зміни до цивільного законодавства й назву «незаконнонароджені» діти замінити на «позашлюбні», що й було зроблено за новим законом 3 червня 1902 р.

На початку XX ст. у Санкт-Петербурзі відбулося два з'їзди російських діячів з питань громадської та приватної опіки: перший проходив 8–13 березня 1910 р., другий – 11–16 травня 1914 р. На них обговорювалися питання виховання у притулках, професійна освіта в доброчинно-виховних закладах, піклування над покинутими дітьми та вивчення досвіду опіки над неповнолітніми в європейських країнах. На другому з'їзді було ухвалено «Положення про суспільну опіку», основними рекомендаціями якого визнавались такі, як зміна Статуту суспільної опіки, встановлення обов'язкової опіки над дітьми непрацездатних осіб або злочинців, психічно хворих дітей, жебраків, безпритульних, безпомічних, постраждалих від жорсткого поводження. На міжнародних конгресах та загальноросійських з'їздах порушувалися питання ефективної організації доброчинності та суспільної опіки над дітьми, попередження підкидання, боротьби з дитячою смертністю, створення нових типів виховних та доброчинних закладів, організації допомоги різним категоріям неповнолітніх. З'їзди й конгреси допомагали скерувати суспільну думку в позитивному напрямку, обмінюватися не лише ідеями, але й практиками реалізації опіки та піклування над дітьми, у тому числі такими, що стосувалися українських губерній.

Третій розділ «Відомчі установи опіки над дітьми в українських губерніях» присвячено аналізу діяльності закладів опіки над дітьми Приказів громадської опіки, Відомства установ імператриці Марії, а також відділень Опікунств над сліпими та глухонімими в українських губерніях.

У підрозділі 3.1. «Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки» доведено, що виховні будинки (для незаконнонароджених) ПГО не набули значного поширення в українських губерніях, проте сирітські будинки (для сиріт законного походження) діяли практично в усіх губернських містах та опікували дітей купців, чиновників, міщан, цехових, канцелярських службовців. Висунуто припущення, що виховні будинки, у тому числі на українських землях, існували до створення ПГО. Очевидно, пізніше вони були закриті. 1816 р., як вдалося встановити, виховні будинки при ПГО існували в українських губерніях лише в Києві (з пологовим будинком) та Харкові – Слобідсько-Український (40 сиріт опікувались поза ПГО на його кошти). Відкриття сирітських будинків передбачалося за законом «Установи для управління губерній Всеросійської імперії», проте їх реальне створення в українських губерніях відбувалося на початку XIX ст. До сирітських будинків ПГО приймалися 1) сироти обох статей з дітей місцевих купців, міщан, цехових і взагалі людей вільного стану, які залишилися без батьків у ситуації, коли потребували опіки; 2) сироти чиновників та канцелярських службовців, які, перебуваючи в бідності, не мали можливості віддати своїх дітей на виховання та навчання до інших закладів. Встановлено, що розподіл до сирітських будинків залежав від соціального стану дитини. До сирітських притулків приймалися пансіонери на прохання приватних осіб, опікунів чи на вимогу різних відомств. За пансіонерів кожні півроку вносилися встановлена плата. Майно сиріт до повноліття доручалося збереженню сирітських судів або дворянських опік.

У підрозділі доведено, що в Україні найбільш поширеним типом закладів були сирітські будинки ПГО, які діяли в Житомирі, Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові. Виховні будинки – в Києві та Харкові. Головним недоліком виховних закладів ПГО була висока смертність серед вихованців. Призначенням сиротинців було виховання, навчання та подальше влаштування покинутих дітей і сиріт. В українських губерніях були представлені всі типи навчально-виховних закладів ПГО, а саме сирітські та виховні будинки, училища для дітей канцелярських службовців, відділення писців та фельдшерські школи.

У підрозділі 3.2. «Дитячі заклади Відомства установ імператриці Марії Федорівни» показано, що на території українських губерній з 1840-х рр. було створено розгалужену мережу губернських, повітових, міських та сільських відділень Відомства установ імператриці Марії (ВУІМ), напівдержавної інституції. Навчально-виховні заклади ВУІМ опікували дітей бідних батьків – дворян, чиновників, іноземних підданих, міщан, селян і нижчих воєнних чинів. Ці заклади, знаходячись під заступництвом імператорської родини, добре фінансувалися коштом громадськості, вважалися зразковими. У притулках ВУІМ була найменша смертність серед вихованців порівняно з іншими дитячими закладами Російської імперії. У підрозділі встановлено, що з першої половини XIX ст. набула поширення тенденція називати заклади опіки й піклування над дітьми іменами представників імператорської родини. Деякі з притулків, підпорядкованих згодом ВУІМ, мали імена засновників: у Сімферополі – графині А. Адлерберг та таємного радника А. Фабра, у Сумах – Н. Харитоненко. Притулок у м. Олександрівську Катеринославської губернії отримав ім'я засновниці графині В. Канкріної.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувався процес активного створення повітових, волосних та сільських опікунств дитячих притулків. Засновниками дитячих притулків були приватні особи, найчастіше дворяни або купці, які утворювали спеціальні капітали або задовго до відкриття закладу збирали пожертвування, залишали заповіти; міські думи; жіночі доброчинні товариства або місцеві опікунства дитячих притулків. Дитячі притулки ВУІМ спочатку відкривалися як денні заклади, але з 1846 р. в Російській імперії при дитячих притулках почали відкриватися нічліжні відділення. Така необхідність була викликана епідемією холери, внаслідок якої залишилося багато сиріт.

У системі закладів опіки, створеній на українських землях, дитячі притулки ВУІМ відіграли важливу роль в організації піклування, виховання та навчання неповнолітніх, особливо сиріт, напівсиріт та дітей з найбільш нещасливих родин. Створювалися та функціонували ці заклади в Україні винятково на громадські та приватні кошти, хоча управління й контроль здійснювалися централізовано з боку Головного опікунства дитячих притулків. Вони знаходилися під заступництвом представників династії Романових, проте фактів фінансування притулків урядом, з державної скарбниці нами не встановлено. Держава за допомогою законодавства регулювала діяльність притулків. Дитячі притулки ВУІМ мали всестановий характер, приймали переважно дітей православного віросповідання. У притулках існувала практика призначення іменних стипендій. Умови перебування дітей були значно кращими, ніж у притулках інших відомств. Як правило, притулки володіли власною нерухомістю, мали домові церкви.

У підрозділі 3.3. «Опікунство над сліпими під заступництвом імператриці Марії Олександрівни та його відділення в Україні» висвітлюється діяльність місцевих відділень та училищ Опікунства імператриці Марії Олександрівни над сліпими на українських землях. Організація опіки була викликана соціально-економічними чинниками й необхідністю створення організованої медичної та профілактичної допомоги, піклування, виховання й навчання незрячих дітей. На початку XX ст. у Російській імперії функціонувало 29 відділень та 7 постійних комітетів Опікунства над сліпими, в тому числі в Україні – у Кам'янці-Подільському, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові та Чернігові. Постійні комітети діяли у м. Ялта та м. Звенигородка (Київської губернії). У віданні Опікунства перебувало 59 закладів, у тому числі – 24 училища для сліпих дітей (в Україні – у містах Кам'янець-Подільський, Київ, Одеса, Полтава, Харків та Чернігів). До училищ приймалися здатні до навчання діти віком від 7 до 11

років, які, крім втрати зору, інших фізичних вад не мали. Значна кількість дітей навчалася безплатно, проте сліпі діти заможних батьків навчалися за плату не більше 300 руб. на рік. Викладання проводилося за розширеною програмою початкових училищ і тривало від 8 до 10 років залежно від здібностей учнів. Діти навчалися ремеслам: чоботарському та ткацькому, музиці, співу, налаштуванню роялів, іноді масажу. Допомога незрячим надавалася з боку громадськості, за рахунок субсидій земств та міських дум, приватних пожертвувань. Проте реальна кількість осіб, які потребували підтримки з боку Опікунства над сліпими, була значно більшою.

У підрозділі 3.4. «Опікунство над глухонімими під заступництвом імператриці Марії Федорівни та його відділення в Україні» з'ясовано, що проблема опіки, виховання та навчання глухонімих дітей була досить актуальною в Російській імперії. Для її вирішення держава підтримувала суспільну та приватну ініціативу. Доброчинні капітали становили важливе джерело існування училищ для глухонімих дітей. Суттєву допомогу здійснювали губернські й повітові земства, міські управління. Приватні особи часто ставали ініціаторами відкриття навчально-виховних закладів для глухонімих неповнолітніх, опікувалися та фінансували ці заклади. Особливістю опіки над глухонімими дітьми було створення спеціальних закладів задовго до офіційного відкриття загальнодержавного Опікунства над глухонімими. Історія опіки над глухонімими дітьми на українських землях пов'язана з приватною ініціативою громадських діячів, подвижників, які усвідомлювали важливість своєчасного навчання, виховання та соціальної адаптації цієї категорії суспільства. Приватні заклади для глухонімих діяли в Харківській, Таврійській, Київській губерніях задовго до офіційного відкриття у 1898 р. загальнодержавного Опікунства імператриці Марії Федорівни над глухонімими, створеного під патронатом імператорської родини. Загалом Опікунство над глухонімими відкрило 13 відділень у різних губерніях, у тому числі 7 – в українських (Олександрівське у Катеринославській губернії, Київське, Полтавське, Таврійське, Харківське, Херсонське і Чернігівське) зі школами та майстернями.

Спеціальні навчальні заклади для глухонімих дітей у XIX ст. – на початку XX ст. відкривались у різних регіонах. Їхня доля складалася неоднаково. Частина з них припинила своє існування, частина увійшла до складу закладів Опікунства імператриці Марії Федорівни над глухонімими. Ініціаторами створення училищ та шкіл для дітей найчастіше були приватні особи: священнослужителі, особи, які самі були глухонімими або мали досвід роботи з глухонімими. Опіка над глухонімими неповнолітніми мала переважно закритий характер.

У четвертому підрозділі «Громадські та приватні організації піклування про дітей» представлено форми та напрями опіки над дітьми доброчинних товариств і приватних осіб. Особливостями діяльності загальнодержавних і місцевих інституцій опіки над дітьми була їх значна концентрація у великих містах (Харків, Одеса, Київ), централізована система управління через місцеві відділення, комітети, опікунства (особливо це стосувалося підвідомчих організацій), залучення як почесних опікунів губернаторів, чиновників.

У підрозділі 4.1. «Опіка над дітьми в діяльності доброчинних товариств» акцентовано увагу на тому, що доброчинні товариства опікувалися сиротами, напівсиротами, підкидьками, прагнучи надати їм початкову освіту, влаштовували в села до прийомних родин на виховання, навчали ремеслам. Метою діяльності громадських фондів було виховання підлітків, попередження жебрацтва, надання початкової освіти, навчання ремесел, фізична підготовка, а також матеріальна та трудова допомога для найбідніших батьків.

Серед різноманітних доброчинних товариств, які ставили за мету опікуватися неповнолітніми, можна виділити такі: жіночі благодійні організації; товариства загального типу, які, крім допомоги дорослому населенню, ставили за мету відкривати заклади опіки для неповнолітніх; товариства допомоги бідним; товариства опіки над немовлятами та породіллями.

У 1890-х рр. під впливом європейських традицій на території українських губерній стали відкриватись доброчинні товариства сприяння фізичному та моральному вихованню, турбота й захист дітей від жорсткого поводження з боку батьків, дорослих, поширення

правильного погляду батьків і вихователів на фізичний і духовний розвиток дітей. Тому товариства прагнули влаштовувати дитячі садки, купальні, гірки, дитячі школи плавання, колонії для літнього перебування слабких дітей. Товариства фізичного виховання й захисту дітей було відкрито в Харкові, Одесі, Херсоні. Діяльність добродійних товариств в Україні була спрямована перш за все на створення різноманітних закладів для виховання й опіки над дітьми – притулків, сховищ, дешевих та безплатних їдалень, шкіл, будинків працелюбства для дітей, майстерень, сирітських будинків.

Яскравими прикладами були жіночі (дамські) філантропічні організації опіки над дітьми, зокрема в Одесі, Керчі-Єнікале, Полтаві, Лубнах. Діяльність благодійних товариств загального типу в Харкові, Миколаєві, Херсоні, Ялті, Луганську, Житомирі, Чернігові та ін. містах переважно була скерована на відкриття притулків для неповнолітніх. Схожі цілі переслідували міські Товариства допомоги бідним, які, крім допомоги дорослому населенню, одним із пріоритетних завдань ставили створення та утримання закладів опіки над дітьми.

Діяльність благодійних товариств опіки над дітьми була спрямована на різноманітні категорії неповнолітніх: новонароджених, дошкільнят, школярів. Ці добродійні об'єднання проводили превентивні (профілактичні) заходи щодо боротьби з дитячою смертністю, недопущення дитячого жебрацтва, злочинності та експлуатації неповнолітніх, сприяння фізичному та моральному вихованню та захисту дітей. Проблемним питанням залишалася розрізненість добродійних товариств, дублювання їхніх функцій навіть на території одного міста або населеного пункту. Хоча відомі спроби створення координувальних інституцій ініціативними діячами, наприклад, у Харкові на початку ХХ ст., коли в суспільстві активно обговорювалася ідея організації єдиного координувального центру під назвою Добродійна Рада. Проте, об'єднати зусилля громадськості в цьому напрямку, схоже, так і не вдалося.

У підрозділі 4.2. «Товариства патронату, виправних притулків та землеробських колоній для неповнолітніх» зроблено висновок, що головними об'єктами уваги цих інституцій були соціально-занедбані діти: бездоглядні, жебраки, бродяги, сироти, хулігани. Щоби вберегти дітей від негативного впливу дорослих злочинців, для них відкривалися спеціальні притулки та колонії. Призначенням цих закладів визначалось виправлення та виховання, проведення профілактичних заходів щодо недопущення рецидивів злочинів. Законом від 1866 р. передбачалося створення системи закладів для відбування неповнолітніми покарання у вигляді позбавлення волі. Причому притулки мали бути організовані урядом за підтримки земств, громадськості, духовних установ і приватних осіб. Але на практиці майже всі притулки, відкриті в Росії до початку ХХ ст., було створено приватними установами й товариствами.

Протягом 1871–1881 рр. у Російській імперії було створено шість виправних притулків та чотири землеробські колонії, у тому числі Харківський виправний притулок (1881 р.) та Рубежівську (Київську) колонію (1876 р.). Згодом на території всіх українських губерній було створено розгалужену мережу закладів для малолітніх злочинців: виправні притулки та колонії діяли в усіх губернських містах: Сімферополі (1890 р.), Чернігові (1896 р.), Житомирі (1898 р.), Кам'янці-Подільському (1898 р.), Полтаві (1899 р.), Катеринославі (1900 р.), Херсоні (1902 р.) та градоначальстві Одеса (1889 р.) для хлопчиків та (1901 р.) для дівчаток.

Виділено три хронологічні періоди створення добродійних товариств патронату, виправних притулків і землеробських колоній для неповнолітніх в українських губерніях: 1) 1870-і рр.; 2) 1880-і рр.; 3) 1890-і рр.; 4) початок ХХ ст. Аналіз звітів про діяльність товариств дає можливість зробити висновки, що їх очолювали, як правило, губернатори, членами товариств виправних притулків були губернські тюремні інспектори та представники земств. Вихованцями виховно-виправних закладів у Російській імперії ставали часто не тільки малолітні злочинці, а й діти без злочинного минулого – безпритульні, волоцюги, сироти, «морально занедбані». До закладів виправного виховання віддавалися неповнолітні чотирьох категорій: 1) за визначеннями і приговорами суду через порушення закону; 2) за адміністративними розпорядженнями бездоглядні неповнолітні (жебраки, бродяги), що знаходилися на шляху до злочину; 3) неповнолітні, що знаходилися під слідством і судом у

випадках, коли це було передбачено; 4) неповнолітні, що віддавалися з волі й на прохання батьків. На початку ХХ ст. громадські товариства, що ініціювали створення цих закладів, передавали свої повноваження державним інституціям, зокрема тюремним інспекціям.

В Україні колонії та притулки опікувалися неповнолітніми хлопчиками, за винятком спеціальних притулків для дівчаток в Одесі та Харкові. У виправно-виховних закладах використовувалися різні системи розподілу вихованців: 1) сімейна система (в Київській та Полтавській колоніях, Харківському виправному притулку); 2) прогресивна виховна система, спрямована на спонукання до самостійної діяльності в напрямку самодоскональності (Симферопольський притулок). Товариства патронату колишніх засуджених неповнолітніх діяли в Харкові та Одесі.

У підрозділі 4.3. «Створення та функціонування дитячих ясел і денних притулків» доведено, що денні притулки та дитячі ясла для дітей робітників і селян з малозабезпечених родин мали важливе значення для охорони здоров'я та збереження життя дітей. Поняття «ясла» використовувалось у надзвичайно широкому розумінні, не лише як заклади для немовлят, а й також для дітей молодшого шкільного віку.

Серед причин, що зумовлювали створення ясел-притулків для дітей, можна назвати високий рівень смертності серед немовлят і дітей раннього віку. Це було пов'язано також з тим, що діти залишались без нагляду батьків, які відправлялися на роботу. По-друге, необхідність правильної організації догляду за немовлятами та влаштування раціонального харчування дітей. На українських землях слід виділити два типи закладів: денні ясла-притулки в містах, організовані доброчинними товариствами або приватними особами для дітей робітників фабрик і заводів. Поширення цього типу закладів відбувалося з 1860 рр. Другий тип ясел – у сільській місцевості, його розповсюдження відноситься до межі ХІХ – ХХ ст.

Більшу частину вихованців денних ясел-притулків для дітей робітників становили діти найбідніших батьків, але були серед них також сироти. У великих містах створювалися навіть спеціальні товариства, які організовували денні ясла для дітей. Ясла створювалися з ініціативи приватних осіб, місцевих санітарних опікунств, розташовувалися переважно в приміщеннях народних, церковнопарафіяльних шкіл або в приватних селянських будинках.

Ясла мали важливе значення в охороні здоров'я дітей, а також у виховному, гігієнічному, фізичному та протипожежному плані. Дитячі ясла в Україні функціонували в містах і селах. Сільські відкривалися щороку влітку під час літніх польових робіт. Міські ясла-притулки діяли протягом року постійно. Засновниками ясел у містах були приватні особи, доброчинні товариства й опікунства. Ініціаторами створення сільських ясел виступали лікарі, громадські діячі, земства, повітові та губернські з'їзди лікарів. Серед основних етапів створення та функціонування ясел-притулків в українських губерніях можна виділити наступні: 1) кінець 1860–1880 рр.; 2) 1890–1914 рр.; 3) 1915–1917 рр.

У підрозділі 4.4. «Товариства допомоги хворим дітям, літні та лікувальні колонії» розкрито основні напрями й форми медичної та профілактичної допомоги хворим дітям. Функціонування товариств допомоги хворим дітям найбільш яскраво представлено в таких містах як Одеса, Київ і Харків. Допомога виявлялась у влаштуванні амбулаторій, курортів, лабораторій для виготовлення харчових речовин та проведення хімічних і мікроскопічних досліджень, а також організації лікарського догляду за хворими вдома. Цілі товариств були практично однаковими: турбота про хворих дітей, переважно бідних жителів відповідних міст, незалежно від статі, звань, станів і віросповідань. До складу зборів (комітету) товариств неодмінно входили лікарі. Товариства ініціювали створення дитячих лікарень, аптек, літніх санітарних станцій, амбулаторних лікарень, організовували надання медичної допомоги на дому, видачу безкоштовних ліків, знезараженого коров'ячого молока.

Прообразом і фактично зразком літніх лікувальних колоній у Російській імперії стали колонії, засновані в другій половині ХІХ ст. у європейських країнах. Цюрихська система колонізації дітей, коли їх вивозили за місто під час літніх канікул, знайшла застосування в російських та українських губерніях. З 1880-х рр. колонії розпочали організовувати в Одесі та Катеринославі. Першу групу становили дитяча літня колонія, шкільна дача, сільська колонія.

Друга група – це літня санітарна станція, дитяча лікувальна колонія, літній притулок для хворих дітей, санітарна колонія, санітарна станція. Отже, метою одних закладів (перша група) було просто оздоровлення ослаблених дітей, вивезення їх за місто, до сільської місцевості, на море. Шкільні колонії організовувалися для вихованців шкіл. Інші (друга група) – мали на меті лікування хронічно хворих дітей, які потребували спеціальної медичної та профілактичної допомоги – ванни, грязі, морські купання під лікарським наглядом та покращеному харчуванні (майбутні санаторії). Ця категорія закладів призначалася для дітей, хворих на золотуху, малокрів'я, туберкульоз кісток, хвороби суглобів, спадковий сифіліс, ревматизм тощо. Лікувальні колонії влаштовувалися у відповідній місцевості (на березі моря, поблизу мінеральних джерел, у горах). На початку XX ст. дитячі літні колонії функціонували в Києві, Харкові, Житомирі, Єлисаветграді, Керчі, Сімферополі, Ялті. Найбільше літніх та лікувальних колоній знаходилося в Одесі, що, очевидно, пояснювалося сприятливим розташуванням поблизу Чорного моря та лиманів. Колонії відвідували переважно діти шкільного віку з найбідніших родин, ослаблені та хворі. Ініціаторами відкриття колоній виступали здебільшого громадські організації – добродієвські медичні та національні товариства, релігійні організації, а також і приватні особи, переважно лікарі. Літні колонії виконували оздоровчо-профілактичні функції, а лікувальні – медичну.

У підрозділі 4.5. «Приватні заклади опіки над дітьми» показано роль приватної ініціативи у відкритті навчально-виховних закладів для сиріт. Численні приклади відкриття притулків для дітей (графом Б. Потоцьким у с. Ковалівка Брацлавського повіту Подільської губернії, 1848 р., цукрозаводчиком М. Терещенком у Глухові Чернігівської губернії, 1872 р., купчихою Н. Гладковою в Одесі, 1879 р., подружжям Харитоненків у Сумах, 1888 р., М. Сухановою в Сумах, 1895 р., відставним капітан-лейтенантом М. Бредіхіним в Одесі, 1901 р., купцем М. Дегтеревим у Києві, 1902 р.) свідчать про глибинні внутрішні мотиви такої діяльності: суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей. Серед організаторів створення дитячих притулків були купці-підприємці, колишні чиновники, члени їхніх родин, які таким чином намагалися реалізувати свою громадянську позицію, залишити свій особистий внесок у справу опіки над сиротами. Добродієвська діяльність представлених осіб носила цілеспрямований і добре спланований характер.

У п'ятому розділі «Земські, міські, станові, етнонаціональні та конфесійні організації опіки над дітьми» проаналізовано діяльність земських та міських органів самоуправління, станових, етнонаціональних та конфесійних добродієвських інституцій опіки над дітьми.

У підрозділі 5.1. «Земські та міські установи для сиріт і підкидьків» розглянуто особливості опіки над дітьми-сиротами органами місцевого самоврядування. З 1864 р. обов'язки у справах суспільної опіки та управління добродієвськими закладами ліквідованих ПГО у 34 губерніях Російської імперії (у тому числі Лівобережної та Південної України та Слобожанщини) покладалися на губернські та повітові земські установи, до яких передавалися сирітські заклади. Головним контингентом цих закладів були покинуті діти, щодо яких використовувалися різні назви: незаконнонароджені, незаконні, соромні, підкидьки, байстрюки, покидьки, нещаснонароджені, знайди, підкинуті, позашлюбні, бездоглядні та безпритульні. У Київській, Волинській та Подільській губерніях опіка над дітьми до початку XX ст. зосереджувалася в ПГО.

Земства використовували дві форми опіки: закриту – в земських сирітських будинках, та відкриту – діти передавалися на виховання в селах до годувальниць або до прийомних родин (сільський патронаж). Змінився соціальний склад вихованців сирітських будинків (вони стали всестановими) та спосіб прийому дітей (з таємного на відкритий). Підкидьки приймалися винятково через поліцію. Земства намагалися проводити попереджувальні заходи – надавали фінансову допомогу матерям для недопущення підкидання немовлят. Смертність дітей у земських притулках залишалася на дуже високому рівні. Земства залучали громадськість та ініціативних приватних осіб до справи допомоги малолітнім, зокрема надавали субсидії

доброчинним товариством опіки малолітніх безпритульних сиріт. Дитячі заклади під управлінням і фінансуванням міського самоврядування існували в кількох містах українських губерній. Міські думи асигнували кошти на утримання підкидьків, напівсиріт та сиріт.

Складність ситуації з підкинутими дітьми полягала в тому, що, за російським законодавством опіка над ними визнавалася обов'язком земств, а за містами, точніше міськими головами та почесними опікунами – лише право опікуватися сирітськими будинками. 1870 р. у 45 губернських та обласних містах Російської імперії було запроваджено Міське Положення, у тому числі в 9 містах Півдня, Слобожанщини та Лівобережжя: Катеринославі, Києві, Керчі, Миколаєві, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні, Чернігові. Згідно зі статтями Міського Положення, за рахунок міста мали влаштовуватися доброчинні заклади й лікарні та завідування ними на підставі вказаних для земських установ відносно підвідомчих земствам такого роду закладів.

Зроблено висновок, що найгіршим було становище дітей саме в земських і міських установах: високий рівень дитячої смертності, поширення хвороб, розповсюдження «сирітського промислу», постійний брак коштів. Неврегульованість на законодавчому рівні питання щодо відповідальності за опіку над підкидьками призводила до перманентних суперечок між губернськими та повітовими земствами та міськими управліннями. На відміну від інших губерній Російської імперії, в українських губерніях земства досить активно були залучені до опіки над дітьми. У Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Таврійській, Харківській, Херсонській губерніях опікою над дітьми та сільським патронажем відали губернські земства. У Полтавській та Чернігівській губерніях справа опіки над дітьми була зосереджена в повітових земствах. У таких містах, як Одеса та Керч опіка над підкидьками покладалася на міські громадські управління.

У підрозділі 5.2. «Станові та етнонаціональні товариства опіки над сиротами» встановлено, що в українських губерніях, особливо в містах, станові товариства, зокрема міщан, дворян та ремісників, були зорієнтовані на підтримку малолітніх сиріт у притулках, сприяли здобуттю належної освіти дітьми. Представники цих станів намагалися організувати опіку над дітьми власними зусиллями та ініціативою. Функціонували десятки національних та етнічних організацій, які здійснювали допомогу найбіднішим дітям як російськородних, так і іноземців. Характер їхньої діяльності, склад та умови існування залежали від розташування, регіональних особливостей.

Головним чином, допомога іноземцям здійснювалася ними ж заснованими товариствами, які сприяли пошуку роботи, допомагали одягом, харчуванням, розміщували в богадільні, лікарні, притулки, забезпечували медикаментами, сприяли поверненню співвітчизників на батьківщину, допомагали в похованні померлих та видавали матеріальну допомогу. Діяльність етнонаціональних товариств опіки над дітьми яскраво була представлена на Півдні України – в Таврійській та Херсонській губерніях. У Сімферополі, Миколаєві, Одесі діяли караїмські та єврейські доброчинні організації, що ставили за мету допомогати дітям з бідних родин та сиротам.

Поширення на українських землях, крім єврейських, набули німецькі доброчинні організації, що опікувалися неповнолітніми. Найбільша кількість німецьких колоній в Україні знаходилася на території Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній. За сприяння Опікунського комітету про іноземних поселенців південних регіонів, а також протестантських пасторів і католицьких ксьондзів, у німецьких колоніях з'явилися лікарні, будинки престарілих, сирітські будинки, дитячі садки, благодійні установи. Опіка над дітьми-сиротами здійснювалася німецькою громадою: земля, закріплена за сиротами, здавалася в оренду для поповнення коштів на їх утримання. Рухоме майно після смерті батьків розпродавалося, а гроші вкладалися в «сирітські каси», які ставали запорукою забезпеченості сироти до повноліття.

У підрозділі 5.3. «Роль православної, католицької та лютеранської церков в організації піклування про дітей» проаналізовано діяльність єпархіальних опікунств для

бідних духовного звання, церковнопарафіяльних опікунств і православних братств, а також католицької та лютеранської церков щодо організації сирітських закладів.

З 1823 р. в Російській імперії утворювалися органи станової опіки православного духовенства – єпархіальні опікунства для бідних духовного звання, які здійснювали матеріальну допомогу вдовам і сиротам духовного походження. Опікунства видавали постійну або одноразову грошову допомогу вдовам та сиротам священнослужителів, престарілим, хворим, покаліченим, а також постраждалим від стихійних лих особам духовного звання. Оплачували лікування в земських та інших лікарнях, утримували своїм коштом сиріт у духовно-навчальних закладах. Важливе місце в організації опіки над дітьми належало православним монастирям, які засновували власним коштом доброчинні заклади для дітей-сиріт з метою опіки й надання початкової освіти. Відкриття церковнопарафіяльних опікунств і братств в українських губерніях відбувається в 1860–1870 рр. Масштаби доброчинної діяльності в парафіях залишалися незначними, що в першу чергу пояснювалося відсутністю суттєвої фінансової бази. Дитячі притулки при церковнопарафіяльних опікунствах і братствах діяли в небагатьох українських губерніях.

На території українських губерній набули поширення приютські заклади для дітей римо-католицької церкви. Їх кількість була значно меншою, ніж православних проте вони набули поширення перш за все у великих містах при костелах, на Півдні України та на Поділлі. Подібні заклади діяли найчастіше при католицьких костелах у великих містах: Харкові, Києві, Одесі. На українських землях існували лютеранські заклади опіки над дітьми, зокрема в Херсонській губернії. Опіка над малолітніми дітьми з боку конфесійних організацій полягала в організації допомоги сиротам, заснуванні та фінансуванні дитячих притулків при монастирях, церквах, костелах. Доброчинна діяльність була одним із важливих напрямів функціонування церковнопарафіяльних опікунств і братств. У їхній діяльності активну участь брали не лише священнослужителі, а й світські особи. Опікунства і братства не були винятково церковними організаціями, а розглядалися як органи громадської доброчинності при церквах. Доброчинні заклади при церквах отримували субсидії від місцевої влади, функціонували за рахунок пожертвувань та членських внесків. Дитячі притулки були всестановими, розраховувалися на дітей дошкільного віку (ясла) та школярів. Найбідніші діти проживали у притулках постійно та перебували на повному забезпеченні від опікунств та братств. Для безпритульних дітей церковно-священнослужителів влаштовувалися сирітські притулки, які знаходилися під управлінням і контролем з боку Духовних консисторій. Єпархіальні сиротинці часто поєднували в собі функцію піклування й навчання. До монастирських сирітських закладів приймалися й сироти світського походження. Ясла, сховища, притулки влаштовували церковнопарафіяльні опікунства та православні братства.

У шостому розділі «Опіка над неповнолітніми в роки воєнних лихоліть початку XX ст.» висвітлено роль різних державних комітетів і регіональних інституцій опіки над неповнолітніми на початку XX ст., коли під впливом воєнних лихоліть з'явилися нові категорії дітей, що потребували допомоги (діти воїнів, біженці) та розширилися форми й методи опіки: охорона материнства й дитинства, опіка над дітьми сільського населення.

У підрозділі 6.1. «Олексіївський Головний Комітет та піклування про сиріт» розглянуто особливості організації допомоги дітям осіб, загиблих у роки російсько-японської війни, з боку спеціально створеної інституції.

Олексіївський Головний комітет виконував функції державної благодійної установи. Допомога Комітету мала цільовий характер – була спрямована на матеріальну підтримку сиріт та дітей осіб, постраждалих унаслідок воєнно-політичних подій початку XX ст. Маніфестом від 11 серпня 1904 р. було визначено прийняття на кошт державної скарбниці витрат з виховання та забезпечення осиротілих дітей офіцерів і нижчих чинів. Згідно «Правил про забезпечення долі дітей осіб, загиблих у війну з Японією» від 16 червня 1905 р. було встановлено форми та розміри допомоги, залежно від належності до певного чину, місця проживання, віку отримувача. Допомога сиротам нижчих чинів виявлялася в таких формах: 1) грошова допомога зі скарбниці; 2) сприяння в забезпеченні початкового навчання. Порядок

отримання допомоги сиротами офіцерських чинів передбачав допомогу на виховання, навчання й дорожні витрати, а також відправлення дітей до виховних і навчальних закладів. З часом діяльність Олексіївського Головного комітету було розширено. З 10 січня 1906 р. Олексіївський комітет узяв на себе забезпечення матеріальною допомогою дітей воїнських чинів, які загинули при виконанні службових обов'язків у мирний час (поліцейські чини, жандарми). За циркуляром Департаменту поліції МВС губернатори, повітові справники та поліцмейстери збирали дані для направлення до притулків про сиріт нижчих поліцейських чинів, загиблих під час зіткнень з революціонерами.

У підрозділі 6.2. «Загальнодержавні та регіональні інституції опіки над дітьми воїнів» з'ясовано, що воєнні лихоліття початку ХХ ст. активізували діяльність світських доброчинних товариств і церковних організацій. У багатьох губерніях Російської імперії до цього процесу долучились органи місцевого самоврядування. На українських землях відкривалися заклади для дітей-сиріт при монастирях. Почали виникати загальнодержавні товариства опіки дітей-сиріт загиблих воїнів: товариство «Будинку братської дружини», Товариство повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям. Вони мали відділення в різних губерніях та містах, у тому числі в Катеринославі, Бахмуті, Луганську, Маріуполі, Олександрівську.

Однією з найвпливовіших напівурядових інституцій на початку ХХ ст. стало Всеросійське опікунство охорони материнства й дитинства (ВООМД) під патронатом імператриці Олександри Федорівни. Опікунство влаштовувало притулки для матерів та дітей, зокрема притулки-ясла, консультації для матерів та дітей, молочні кухні, дитячі лікарні, пологові притулки.

Початок Першої світової війни активізував діяльність міських опікунських організацій. Почали створюватися особливі Міські дільничні опікунства над сім'ями запасних нижчих чинів і ратників ополчення, призваних на дійсну службу. При опікунствах виникали додатково Дамські комітети, які відкривали для дітей запасних лікарні, притулки, їдальні. Опіку над неповнолітніми дітьми запасних брали на себе також міські Товариства допомоги бідним. Війна розширила сфери діяльності товариства, яке, крім боротьби з дитячою проституцією та захистом малолітніх дівчат, турбувалося про біженок та родини нижчих чинів, підлаштовувало свої приміщення для розташування в них жінок і дітей запасних. Однією з найвпливовіших загальноросійських організацій, яка здійснювала допомогу родинам і дітям воїнів, був Єлизаветинський комітет. Організація допомагала родинам добровольців, а також позашлюбним дітям та їхнім матерям, якщо вони утримувалися працею призваних воїнів. Відділення Єлизаветинського комітету мали досить розгалужені регіональні структури, очолювали їх губернатори або градоначальники. Поширення набули заклади для дітей воїнів, створені міськими та повітовими комітетами з надання швидкої допомоги найбільш бідним родинам запасних.

У підрозділі 6.3. «Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету» простежено форми й методи підтримки дітей сільської місцевості з боку Романовського комітету, який надавав допомогу сиротам двох категорій: 1) віком від 2 до 12 років, що перебували в сирітських будинках та їхніх відділеннях, у гуртожитках при початкових школах усіх відомств; 2) віком від 12 до 17 років, якщо вони проживали в гуртожитках при ремісничих відділеннях і школах, навчальних майстернях, нижчих сільськогосподарських училищах та інших подібних навчальних закладах.

Система фінансової допомоги установам дитячої опіки базувалася на принципі додаткового субсидування: Романовський комітет на практиці надавав допомогу за умови дофінансування коштів з місцевих ресурсів. Комітет брав на свій рахунок: 1) третину витрат на спорудження й обладнання будівель для гуртожитків; 2) третину на їх щорічне утримання; 3) третину вартості стипендій, заснованих при гуртожитках. Розмір допомоги, що надавався Комітетом з коштів державної казни, не повинен був перевищувати половини сум, витрачених місцевими організаціями на утримання сиріт. Протягом свого існування Романовський комітет

постійно отримував кошти з Державного казначейства на спорудження нових притулків і гуртожитків при початкових училищах, переважно для дітей убитих воїнів.

Форми практичної діяльності Романовського комітету на українських землях були різноманітними: крім узгодження організаційних питань щодо ефективного розподілу ресурсів, збору статистичних даних про кількість закладів опіки над сиротами в губерніях, комітет видавав кошти, у тому числі з державної скарбниці: від невеликих субсидій на утримання вже існуючих закладів опіки над дітьми до фінансування відкриття нових установ для сиріт і напівсиріт воїнів. Суми коливалися від кількох сотень до кількох десятків тисяч руб. одноразово на влаштування нових закладів.

У підрозділі 6.4. «Організація опіки над дітьми-біженцями в роки Першої світової війни» проаналізовано діяльність Тетянинського комітету, Всеросійського Земського Союзу, Всеросійського Союзу Міст, Польського комітету, Єврейського комітету допомоги жертвам війни, Бюро Південноросійської обласної земської переселенської організації, Всеросійського товариства піклування про біженців, товариства «Допомога жертвам війни» щодо організації допомоги дітям-біженцям в українських губерніях.

Положення, прийняті комісією на Київському обласному земському з'їзді 15–18 жовтня 1915 р. визначали ключові моменти організації допомоги дітям-біженцям: це – евакуація, пересування та розселення. Ці заходи розподілялися між центральними, обласними та губернськими комітетами ВЗС. Під час руху біженців у внутрішні губернії Росії влітку-восени 1915 р. велика кількість дітей втрачала своїх батьків у важких умовах пересування гужовим транспортом, при посадці в поїзди або через смерть. У ході евакуації, яка визнавалася явищем тимчасовим, передбачалося проводити опитування та реєстрацію дітей-сиріт та дітей, які відстали від своїх батьків, фіксувати всі майнові та родинні зв'язки, щоб після війни їх відновити. На обласні комітети покладалася обов'язок розшукувати дітей у місцевостях поблизу лінії фронту. При Головному комітеті ВЗС збиралися всі відомості про зареєстрованих дітей, створювалося довідкове бюро. Опіка над дітьми в тиллових губерніях покладалася на губернські комітети, які мали об'єднати всі місцеві організації. Між ВЗС, ВСМ та Тетянинським комітетом існувала своєрідна конкуренція щодо відкриття закладів для дітей-біженців. Особливо це прослідковувалося на прикладі Києва, Харкова, Одеси, Феодосії.

1915 р. були створені Всеросійське товариство піклування про біженців та Товариство «Допомога жертвам війни», які відкривали свої регіональні відділи в українських губерніях, організовували ясла та притулки для малолітніх, школи для підлітків, гуртожитки, лікарські пункти, дешеві та безкоштовні їдальні для дітей-біженців, надавали тимчасове житло, сприяли поверненню на батьківщину. Протягом другої половини 1915 р. й до кінця 1916 р. відділ з улаштування біженців ВЗС і ВСМ допомоги хворим і пораненим воїнам, КПЗФ організували та провели низку заходів, спрямованих на створення системи опіки над дітьми-біженцями. Вона включала пошук і збирання сиріт-біженців і дітей, які загубили батьків, та евакуацію їх із прифронтових регіонів. Із пунктів харчування діти потрапляли до тимчасових ясел-розподільників, вогнищ, карантинних будинків, потім доправлялися до постійних притулків у тиллових губерніях. Було організовано систему реєстрації дітей, що в подальшому полегшувало їхній пошук батьками або родичами. 22–23 жовтня 1916 р. на Нараді при відділі з улаштування біженців у Москві було прийнято резолюцію, за якою подальшу евакуацію дітей з фронту визнано недоцільною й допустимою лише до найближчих тилів у тих випадках, коли не існувало можливості утримувати дітей на місцях їх постійного проживання.

ВИСНОВКИ

1. Вивчення історії становлення та розвитку опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. повністю підтвердило актуальність і наукову новизну обраної теми дослідження. У вітчизняній та зарубіжній історіографії проблеми основними напрямками досліджень були: вивчення правового і соціального становища сиріт і позашлюбних дітей, діяльність добродійних інституцій опіки над дітьми,

організація превентивної допомоги малолітнім правопорушникам. При цьому чітко прослідковувалися два рівні: перший, макрорівень – широких теоретичних узагальнень, другий, мікрорівень – дослідження локальних закладів у конкретних регіонах, губерніях, містах. Встановлено, що історія опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії залишалася малорозробленою темою в історичній науці.

Джерельна база дослідження є репрезентативною й достатньою для аналізу процесу розвитку опіки та соціально-доброчинної діяльності різноманітних інституцій. За інформаційним потенціалом і цільовим призначенням джерела поділяються на такі групи: 1) опубліковані законодавчі та нормативно-правові акти, 2) справочинна документація, 3) статистично-довідкові матеріали, 4) періодична (офіційна) преса, 5) джерела особового походження та 6) візуальні джерела (фотографії). Уперше введено до наукового обігу корпус архівних документів, зокрема з фондів Російського державного військово-історичного архіву (м. Москва) щодо організації опіки над дітьми воїнів та дітьми-біженцями в роки Першої світової війни. Дисертація ґрунтується на застосуванні інституційного, соціального та системного підходів. Методологічну базу дослідження включають загальнонаукові принципи історизму, багатофакторності та міждисциплінарності. Для досягнення поставленої мети було використано широкий спектр загальнонаукових і спеціальних методів наукового дослідження. Їх комплексне застосування сприяло впорядкуванню фактів, інтерпретації конкретно-історичного матеріалу, створенню цілісної картини функціонування установ і закладів опіки над дітьми на державно-регіонально-місцевому рівнях.

2. У процесі виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях Російської імперії можна виокремити п'ять важливих етапів. Перший етап охоплює початок 1780-х – кінець 1820-х рр., коли розпочалося формування системи державної опіки над дітьми в межах запровадження ПГО в українських губерніях. Основними типами закладів для дітей при ПГО були виховні будинки (доми) та сирітські будинки (сиротинці). У цей період створювалися станові приватні доброчинні організації, насамперед, дворянські, а також було організовано опіку над сиротами православних церковнослужителів через Опікунства над бідними духовного звання. На початку 1830-х рр. – наприкінці 1850-х рр. розпочався новий етап у розвитку системи опіки над дітьми, пов'язаний із змінами у російському законодавстві, а також поширенням на українські губернії російської правової системи. У цей період активізувалися урядові ініціативи щодо регулювання процесу відкриття доброчинних установ та закладів опіки над дітьми, зокрема було розроблено й запроваджено «Положення про дитячі притулки», дії якого поширювалися фактично на всі типи опікунських закладів для дітей. Це сприяло активізації процесу відкриття дитячих притулків ВУІМ в українських губерніях на початку 1840-х рр. Набула поширення ідея всестановості соціальної допомоги неповнолітнім. 1857 р. запроваджено Статут про суспільну опіку, що визначав категорії неповнолітніх, які підпадали під опіку, типи опікунських закладів, особливості розподілу дітей залежно від станового походження. Наступний етап – початок 1860-х – кінець 1880-х рр., пов'язаний з реформами в державній політиці щодо опіки над дітьми. Сирітські заклади ПГО було передано під управління губернських і повітових земств та міського самоврядування. Відбувалися важливі зміни щодо опіки над малолітніми правопорушниками – почали створюватися товариства виправних притулків і землеробських колоній, а також спеціальні притулки для морального виправлення неповнолітніх злочинців. Було засновано сиротинці при православних монастирях, церковнопарафіяльних опікунствах та православних братствах. Спрощення російського законодавства щодо реєстрації доброчинних товариств сприяло формуванню мережі громадських та приватних організацій опіки над дітьми та поширенню різних форм опіки. Четвертий етап – 1890-і – 1913-й рр., коли під впливом європейських традицій, проведених міжнародних та загальноросійських конгресів і з'їздів, на українських землях почали виникати різноманітні організації захисту дітей від жорсткого поводження, товариства фізичного виховання, дитячі ясла в сільській місцевості. Створювалися товариства патронату й заступництва для колишніх правопорушників з метою допомоги в пошуку місць праці та навчання. Важливим новим

напрямом стало відкриття загальнодержавних комітетів піклування про сиріт воїнів, надання державної (казенної) продовольчої допомоги родинам воїнів. Лібералізація законодавства щодо реєстрації, утворення й функціонування добровільних об'єднань 1906 р. стала поштовхом до відкриття низки нових етнонаціональних організацій і закладів опіки над дітьми. Останній етап – це 1914–1917 рр., коли набули поширення нові форми й методи допомоги та опіки над неповнолітніми, зокрема охорона материнства й дитинства з метою зменшення дитячої смертності. Було запроваджено державні субсидії (продовольчі пайки) родинам запасних, мобілізованих до служби. Опіку над дітьми брали на себе міські дільничні опікунства над сім'ями запасних нижчих чинів і ратників ополчення, дамські комітети, міські товариства допомоги бідним. У цей час поступово викристалізувалась ідея щодо обов'язкової державної опіки над дітьми та визнання національних особливостей цього процесу, формувалася думка, що без втручання держави у справу допомоги знедоленим, осиротілим дітям не обійтися.

Показано, що формування системи опіки на українських землях відбувалося під впливом європейських традицій – закриття виховних будинків, які були характерні для «романської» системи та формування «протестантської» системи, тобто перекладання опіки на громадськість, формування інституту прийомної родини, коли із сирітських закладів дітей віддавали на виховання переважно до селянських сімей. Також спостерігалось існування «жозефінської» системи, коли до закритих закладів приймали дітей, чиї матері зобов'язалися прослужити певний час годувальницями. Під впливом європейських країн, де опіка над малолітніми правопорушниками, яких тримали у в'язницях разом з дорослими, була заміненна на спеціальні заклади – реформаторії, поступово змінювався каральний характер у ставленні до дітей на виправний, превентивний. З ініціативи громадськості в усіх українських губерніях було створено товариства виправних притулків і землеробських колоній. Ясла-притулки, дитячі садочки, санітарні колонії для безпритульних дітей також відкривалися під впливом європейських країн. Причому, на нашу думку, в Україні набула поширення «цюрихська» система колонізації дітей, тобто вивезення їх організованими групами за місто під наглядом педагогів. Багаторічний досвід країн Західної Європи, який охоплював весь період опіки й піклування над дитинством, від народження дитини до віку самостійного життя, тією чи іншою мірою виявлявся реалізованим на практиці в Україні. Якщо в дитини немає сім'ї, яка зобов'язана займатися вихованням, цей обов'язок повинне взяти на себе громадянське суспільство. Досвід європейських країн у боротьбі проти жебрацтва, безпритульності та бездоглядності, злочинності активно аналізувався й вивчався представниками просвітницьких кіл російської та української інтелігенції.

3. З'ясовано, що правові традиції опіки та піклування над сиротами, які були зафіксовані в Литовському статуті та певний час діяли на українських землях, знайшли відображення в російському законодавстві XIX ст. Імперський період перервав національну традицію опіки над дітьми. Аналіз російського законодавства показав, що протягом останньої третини XVIII – на початку XX ст. відбулися зміни щодо правового статусу незаконнонароджених, перехід від станового підходу опіки дітей до всестановості, розширено категорії неповнолітніх, які підпадали під опіку, регулювалися вікові межі вихованців сиротинців і притулків суспільної опіки. Діти – малолітні правопорушники відправлялися замість в'язниць до спеціальних виправних притулків, тобто не позбавлялися волі, а віддавалися на виховання та моральне виправлення. Законодавство лібералізувало порядок утворення добродійних організацій опіки над дітьми, що призвело до збільшення їхньої кількості. Російське законодавство стосовно статусу незаконнонароджених дітей було недосконалим, його радикальні зміни відбулися лише на початку XX ст., коли було прийнято закон про покращення становища позашлюбних дітей.

«Дитяче» питання, тобто питання надання ефективної допомоги різним категоріям неповнолітніх, набуло актуальності в програмних документах як міжнародних, так і всеросійських з'їздів і конгресів, у яких брали активну участь представники педагогічної громадськості, державні діячі, лікарі, у тому числі з українських губерній. Під впливом цих

форумів відбувалися практичні позитивні зміни у ставленні до опіки над безпритульними дітьми, вносилися пропозиції про вдосконалення законодавства щодо незаконнонароджених, порушувалися питання попередження підкидання, боротьби з дитячою смертністю тощо. Особливо актуалізувалося «дитяче питання» на початку ХХ ст., коли було організовано з'їзди з питань суду над малолітніми та з'їзди із суспільної опіки.

4. Проведене дослідження дозволило виділити основні соціальні та вікові категорії неповнолітніх, що потребували опіки й захисту. Це діти-сироти та напівсироти, незаконнонароджені, підкидьки, малолітні правопорушники, діти з обмеженими фізичними можливостями (сліпі та глухонімі, інваліди), діти малозабезпечених верств населення, діти арештантів і злочинців, діти воїнів та діти-біженці. Серед вікових категорій виокремлюються такі групи: 1) немовлят від народження до 2 років ; 2) молодшого дошкільного віку – від 2 до 7 років ; 3) молодшого шкільного віку – від 7 до 12 років ; 4) середнього шкільного віку – від 12 до 15 років ; 5) підлітки – 15–18 років ; 6) 18–21 року.

Протягом досліджуваного періоду відбулися еволюційні зміни, як на рівні загальнодержавних, так і місцевих інституцій опіки над дітьми, а саме, перехід від станового характеру опіки, що було характерним для першої половини ХІХ ст., до всестановості. Відбулося поступове розширення кола установ опіки – від виховних (для байстрюків і незаконнонароджених дітей) та сирітських будинків (для «природних» сиріт законного походження) – закладів закритого типу ПГО, до організацій «додаткової» опіки, таких закладів, як дитячі притулки з нічліжними відділеннями ВУІМ, ясла, дитячі садочки, літні колонії, дешеві їдальні, заклади спеціального навчання, трудової допомоги (для бідних, хворих, безпритульних, «соціальних» сиріт). Особливостями діяльності загальнодержавних і місцевих інституцій опіки над дітьми була їх значна концентрація у великих містах (Харків, Одеса, Київ), централізована система управління через місцеві відділення, комітети, опікунства (особливо це стосувалося підвідомчих організацій), залучення як почесних опікунів губернаторів, чиновників.

Державна, громадська, церковна та приватна опіка надавалася у закритій та відкритій формах. Закрита опіка передбачала утримання дітей у закладах інтернатного типу (сирітських притулках, виховних будинках, літніх колоніях, нічліжних відділеннях, денних яслах, виправних закладах, майстернях, вогнищах, школах-гуртожитках, санаторіях, притулках-кораблях) та влаштування до прийомних родин. Відкрита опіка полягала в наданні матеріальної підтримки дітям-сиротам у вигляді стипендій на навчання, трудової допомоги підліткам, субсидій, пенсій. Формами реалізації підтримки дітей можна назвати постійну опіку, тимчасове (періодичне) піклування та одноразову допомогу.

5. Доведено, що виховні будинки ПГО не набули значного поширення в українських губерніях, проте сирітські будинки ПГО діяли практично в усіх губернських містах та опікували дітей купців, чиновників, міщан, цехових, канцелярських службовців, солдатів та приймали здорових дітей віком від 7 до 11 років і перебували там до 12 років, а потім відправлялися на службу чи навчання. Фактично до сирітських будинків нерідко потрапляли незаконнонароджені діти таких категорій: покинуті, діти злочинців та волоцюг, діти засланих на каторгу до Сибіру, діти арештантів та вбивць. Показано, що на території українських губерній з 1840-х рр. було створено розгалужену мережу губернських, повітових, міських та сільських відділень Головного опікунства дитячих притулків/ВУІМ, напівдержавної інституції. Навчально-виховні заклади ВУІМ були розраховані на дітей бідних батьків – дворян, чиновників, іноземних підданих, міщан, селян і нижчих воєнних чинів. Ці заклади знаходилися під заступництвом імператорської родини, добре фінансувалися коштом громадськості, вважалися зразковими. У притулках ВУІМ була найменша смертність серед вихованців порівняно з іншими дитячими закладами Російської імперії.

На українських землях, що були складовою частиною Російської імперії, сформувалася складна, розгалужена система опіки над дітьми, що включала державні (урядові) інституції, громадські, церковні та приватні організації. За нашими підрахунками, на 1898 р. в українських губерніях існувало 839 добродійних товариств, які опікувалися дітьми (з них

315 – в губернських містах, 524 – в повітах. Діяло 209 добродійних закладів, які опікувалися дітьми, з них 111 – закладів для опіки та виховання малолітніх і неповнолітніх, 93 – закладів дешевого й безплатного навчання, 5 – закладів лікарської допомоги дітям).

6. З'ясовано, що процес виникнення установ піклування про дітей з особливими фізичними потребами був зумовлений соціально-економічними чинниками та відбувався нерівномірно в українських губерніях. Головними завданнями, крім опіки, повставали питання виховання й навчання цієї категорії неповнолітніх. З 1880-х рр. набуло поширення утворення училищ для сліпих дітей та відкриття губернських відділень Опікунства над сліпими під заступництвом імператриці Олександри Федорівни. Особливістю опіки над глухоніми дітьми було те, перші заклади для них створювалися з ініціативи місцевої громадськості, а не урядових структур задовго до офіційного відкриття загальнодержавного Опікунства над глухоніми під заступництвом імператриці Марії Федорівни.

7. Утворення громадських добродійних товариств опіки над дітьми на українських землях розпочалося з 1820-х рр., що було зумовлено стихійними лихами та епідеміями. Ініціаторами виступало насамперед дворянство, а отримання дозволу на створення товариств залежало від імператора. Передання цієї прерогативи до МВС у 1860-х рр. сприяло збільшенню кількості добродійних товариств, товариств допомоги бідним загального типу (що опікувалися як дорослими, так і дітьми), а також спеціальних товариств опіки над дітьми. В допомозі неповнолітнім активними були жіночі/дамські товариства (що, очевидно, можна вважати природним). Добродійні товариства опікувалися сиротами, напівсиротами, підкидьками, прагнучи надати їм початкову освіту, влаштовували в села до прийомних родин на виховання, навчали ремеслам. Формами опіки були: відкриття притулків, навчальних закладів, безплатних їдалень, пунктів безплатної видачі їжі немовлятам. Мета діяльності громадських фондів полягала у вихованні підлітків, попередженні жебрацтва, наданні початкової освіти, навчанні ремесел, виправленні малолітніх злочинців, лікуванні, фізичній підготовці, а також матеріальній та трудовій допомозі найбіднішим батькам.

Аналіз діяльності опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників дозволив зробити висновок про те, що ключова роль у їх створенні належала громадським організаціям – товариствам виправних притулків і землеробських колоній, а іноді земствам (Катеринославська губ.). Вирішувалося завдання перевиховання малолітніх злочинців, а також превентивної допомоги підліткам віком від 10 до 19 років без злочинного минулого: «морально занедбаним» безпритульним, волоцюгам, жебракам. У переважній більшості колоній і притулків утримувалися хлопчики. Лише на початку ХХ ст. до справи опіки почали долучатися урядові органи – губернські тюремні інспекції (як, наприклад, у Чернігові).

8. Створення денних притулків і дитячих ясел для дітей робітників і селян з малозабезпечених родин стало важливою формою опіки. Ініціатива їх заснування в українських містах належала добродійним товариствам, місцевим санітарним опікунствам і приватним особам, у сільській місцевості – переважно земствам. Причинами відкриття ясел були необхідність організації ефективного догляду за малолітніми дітьми на час роботи батьків, реалізація протипожежних і санітарних заходів. Ясла як заклади опіки мали важливе значення для охорони здоров'я та збереження життя дітей.

Медико-соціальна опіка над дітьми з боку добродійних товариств набула поширення на українських землях Російської імперії в другій половині ХІХ ст. Безплатні лікарні, амбулаторії, літні санітарні станції та лікувальні колонії влаштовувалися для хворих дітей з найбідніших родин, переважна їх більшість мала всестановий характер. З метою профілактики та оздоровлення ослаблених дітей в Україні була запроваджена цюрихська система колонізації дітей, тобто вивезення за місто під час літніх канікул (праобраз радянських піонерських таборів та сучасних літніх таборів відпочинку) – в Києві, Харкові, Житомирі, Єлисаветграді, Керчі, Сімферополі, Ялті, Катеринославі. Інша група закладів створювалася з метою лікування хронічно хворих дітей, які потребували медичної допомоги, – це лікувальні колонії (майбутні санаторії). Найбільша кількість таких закладів існувала в Одесі.

Встановлено, що, крім громадських організацій опіки над дітьми, на українських землях функціонували навчально-виховні заклади для дітей-сиріт, створені коштами приватних осіб. Мотивами приватної доброчинності на користь дітей вважаємо насамперед суспільні інтереси, життєві цінності та особисті сімейні трагедії, пов'язані зі смертю або відсутністю власних дітей.

9. Земства та органи міського самоврядування отримали у спадок від ПГО заклади для малолітніх сиріт і незаконнонароджених немовлят. В українських губерніях практикувалися різні способи опіки дітей: утримання притулків, передання дітей у села годувальницям за фіксовану плату або під опіку доброчинних товариств. Найгіршим було становище дітей саме в земських і міських установах: високий рівень дитячої смертності, поширення хвороб, зокрема сифілісу, розповсюдження «сирітського промислу», постійний брак коштів. Неврегульованість на законодавчому рівні питання щодо відповідальності за опіку над підкидьками призводило до перманентних суперечок між губернськими та повітовими земствами та міськими управліннями. На відміну від інших губерній Російської імперії, в Україні земства були активно залучені до опіки над дітьми, особливо Катеринославське й Таврійське. У таких містах як Одеса, Керч – до цієї справи були залучені органи міського самоврядування. Встановлено, що станові товариства, зокрема міщан, дворян та ремісників, були зорієнтовані на підтримку малолітніх сиріт у притулках, сприяли здобуттю належної освіти дітьми. Крім того, дворяни ставали ініціаторами відкриття всестанових закладів для своїх робітників. Етнонаціональні товариства здійснювали допомогу найбіднішим дітям як російськوپідданих, так і іноземців. Серед таких організацій можна назвати німецькі, італійські, швейцарські та ін. Найбільшого поширення серед етнонаціональних товариств опіки над дітьми набули єврейські.

Спархіяльні опікунства для бідних духовного звання, що діяли в усіх українських губерніях, надавали матеріальну допомогу сиротам духовенства, оплачували лікування та навчання дітей, утримували спеціальні притулки для вдів і сиріт. При церковних братствах та церковнопарафіяльних опікунствах діяли дитячі денні притулки, ясла, сховища, школи для навчання сиріт, гуртожитки. Крім православних, в українських губерніях існували приютські заклади створені представниками інших конфесій – римо-католиками та лютеранами, хоча їх кількість була значно меншою.

10. Російсько-японська, а особливо Перша світова війни активізували на українських землях діяльність різноманітних урядових, громадських, станових, професійних і приватних організацій у сфері допомоги та опіки над дітьми. Аналіз діяльності Олексіївського Головного комітету, показав, що воєнні лихоліття початку XX ст. зумовили долучення держави до справи піклування про дітей непрацездатних воїнів – офіцерів та нижчих чинів. Формами опіки визначалися грошова допомога та сприяння в забезпеченні початкового навчання. Крім того, опікою сиріт убитих і поранених воїнських чинів на українських землях переймалися монастирі та доброчинні організації – товариства «Будинок братської дружини», товариство повсюдної допомоги солдатам, які постраждали на війні, та їхнім сім'ям, товариства боротьби з дитячою смертністю та товариства «Крапля молока».

Перша світова війна вплинула на життєдіяльність уже наявних дитячих сирітських установ, а також стала потужним каталізатором активності суспільства й держави у справі допомоги неповнолітнім підданам Російської імперії. У сільській місцевості опіку над сиротами взяв на себе Романовський комітет, незалежно від майнової та станової приналежності та віросповідання, за рахунок державної казни. Система фінансової допомоги установам дитячої опіки базувалася на принципі додаткового субсидування: Романовський комітет надавав допомогу за умови дофінансування коштів з місцевих ресурсів. Крім традиційної категорії природних і соціальних сиріт, безпритульних і жебраків, війна породила таку нову категорію як «діти-біженці» або «діти біженців». В організації опіки над дітьми-жертвами війни можна виділити декілька напрямів: допомога родинам запасних і дітей воїнів, піклування над дітьми-сиротами, опіка над малолітніми біженцями.

Таким чином, комплексне вивчення історії виникнення та розвитку опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. дозволяє краще зрозуміти процеси формування системи соціального захисту материнства й дитинства у XX ст., показує, що сучасні процеси формування інституту опіки й піклування мають свої історичні передумови. Можливими напрямками продовження досліджень за тематикою дисертації можуть бути питання історіографії історії доброчинності та опіки в Україні, вивчення регіональних особливостей діяльності опікунських інституцій для дітей і підлітків, дослідження історії станових товариств, етнонаціональних організацій, які піклувалися неповнолітніми на українських землях в різні історичні періоди.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. : монографія. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 430 с.

Публікації у фахових виданнях України:

2. Кравченко О. В. Благодійні установи для дітей у Харкові (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2006. Вип. 21–22. С. 20–25.
3. Кравченко О. Доброчинна Рада в Харкові (початок XX ст.). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 19, кн. 2, ч. 1. С. 252–260.
4. Кравченко О. В. Дитячі притулки Відомства установ імператриці Марії в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : «Історія». 2010. № 908. Вип. 42. С. 103–113.
5. Гужва О., Кравченко О. Ясла-притулки як форма опіки над дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки: збірник наукових праць*. Житомир, 2010. Т. 5. С. 6–12.
6. Кравченко О. В. Виховні та сирітські будинки Приказів громадської опіки в Україні (XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2011. Вип. 4. С. 153–155.
7. Кравченко О. В. Товариства виправних притулків для неповнолітніх в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2011. № 37. С. 29–38.
8. Кравченко О. В. Опіка над сліпими дітьми в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія : Історія та географія. Харків, 2012. Вип. 44. С. 50–55.
9. Кравченко О. В. Дитячі літні та лікувальні колонії в Україні (1880-і рр. – початок XX ст.). *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Тематичний випуск «Актуальні проблеми історії України». 2012. № 24. С. 26–35.
10. Кравченко О. В. Створення та діяльність відділень опікунства Марії Федорівни над глухоніми в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 169–172.
11. Кравченко О. В. Доброчинність і створення училищ для глухонімих дітей в Україні (XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені*

- В. О. Сухомлинського. *Збірник наукових праць*. Миколаїв, 2012. Вип. 3.33: Історичні науки. С. 89–96.
12. Кравченко О. В. Товариства опіки над дітьми на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Записки історичного факультету. 23 випуск : наук.-істор. видання / Колектив авторів*. Одеса. 2012. С. 137–158.
  13. Кравченко О. Дитячий сирітський притулок ім. М. Р. Гладкова в Одесі (1879–1918 рр.). *Київська старовина*. 2012. № 5/6. (407). С. 96–104.
  14. Кравченко О. Опіка над дітьми на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Ніжинська старовина*. Київ, 2013. Вип. 16 (19). С. 62–73.
  15. Кравченко О. В. Олексіївський Головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2013. Вип. 6. С. 156–158.
  16. Кравченко О. В. Особистість в історії доброчинності або чиї імена носили дитячі притулки в Україні у XIX – на початку XX ст. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті : збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 11. С. 178–188.
  17. Кравченко О. В. Земські сирітські будинки в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2013. № 1088. Вип. 17. С. 61–67.
  18. Кравченко О. В. Товариства фізичного виховання та захисту дітей в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2014. Вип. 7. С. 118–121.
  19. Кравченко О. В. Підкидьки чи знайди? : Державна та суспільна опіка над незаконнонародженими в Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. Збірник наукових праць. Серія : «Актуальні проблеми історії України». Харків, 2014. № 25 (1068). С. 62–69.
  20. Кравченко О. Організація опіки над дітьми-біженцями : документальні джерела з фондів Російського державного військово-історичного архіву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : «Історія». 2014. № 3 (121). С. 15–17.
  21. Кравченко О. В. Доброчинність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 64–72. (*Index Copernicus та РИНЦ*).

Публікації у наукових спеціалізованих закордонних виданнях та виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

22. Кравченко О. Опіка над дітьми в Україні у XIX – на початку XX ст.: вплив європейських традицій. *Człowiek wobec problemów XIX i XX wieku*. Toruń, 2011. S. 65–80.
23. Kravchenko O. Church and care for orphan children on Ukrainian territories in the 19th – the beginning of 20th centuries. *Studia Academica Šumenensia*. Shumen, 2015. Vol. 2. S. 111–121. (*ERIH PLUS – European Reference Index for the Humanities*).
24. Кравченко О. В. Опіка над сиротами сільського населення: практика діяльності Романовського комітету в українських губерніях (1913–1917 рр.). *Молодий вчений : науковий журнал*. 2019. № 6 (70). С. 251–256. (*Index Copernicus*).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

25. Кравченко О. Доброчинні товариства опіки дітей в Одесі (друга половина XIX – початок XX ст.). *Скарбниця української культури : збірник наукових праць*. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 119–123.

26. Кравченко О. В. Створення та діяльність дитячих ясел-притулків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Матеріали III Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конф.*, 12–13 листопада 2010 р. Житомир, 2010. С. 52–54.
27. Кравченко О. В. Роль Православної Церкви в організації опіки над дітьми-сиротами в Україні у XIX – на початку XX ст. *Зародження та розвиток українського цивілізаційного простору: проблеми національного державотворення, духовної та культурної самобутності українського народу* : збірник матеріалів міжнародної наук.-практ. конф. 11–12 листопада 2011 р. Ужгород, 2012. С. 110–116.
28. Кравченко О. Опіка над глухонімими дітьми в Україні у XIX ст. *Аркасівські читання* : матеріали II міжнародної наук.-практ. конф. 27–28 квітня 2012 р. Миколаїв, 2012. С. 181–183.
29. Кравченко О. В. Опіка над дітьми у діяльності доброчинних товариств в Україні (XIX – початок XX ст.). *Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії* : збірник статей III міжнародної наук. конф., 17–19 травня 2012 р. Харків, 2012. С. 79–85.
30. Кравченко О. В. Організація дитячих притулків церковнопарафіяльними опікунствами та православними братствами в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії* : матеріали Десятої міжнародної наук. конф., 30 травня – 1 червня 2012 р. Київ, 2012. С. 102–104.
31. Кравченко Е. В. Роль женщин-благотворительниц в организации призрения детей на Украине в XIX – начале XX века. *Женщины и мужчины в контексте исторических перемен* : материалы Пятой международной науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4–7 октября 2012 г., Тверь ; Москва, 2012. Т. 1. С. 112–114.
32. Кравченко Е. В. Источники по истории призрения детей в XIX – начале XX вв. в архивах Украины. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы международной научно-практ. конф. к 135-летию со дня рождения В. И. Пичеты, Минск–Витебск, 9–11 октября 2013 г. Витебск, 2013. С. 197–200. **(РИНЦ)**.
33. Кравченко О. В. Одеське жіноче благодійне товариство та опіка над дітьми-сиротами у XIX ст. *Гендерна політика міст : історія і сучасність* : матеріали III міжнародної науково-практ. конф., 23–25 жовтня 2013 р. Харків, 2013. С. 124–126.
34. Кравченко Е. В. Условия жизни воспитанников провинциальных сиротских приютов в XIX в. *Повседневность российской провинции XIX – XX вв.* : материалы Всерос. науч. конф., 5–6 ноября 2013 г. : в 2 ч. Пермь, 2013. Ч. 1. С. 283–288. **(РИНЦ)**.
35. Кравченко Е. В. Опекa над сиротами в Российской империи в XIX – начале XX вв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Право. 2013. № 1077, вип. 15. С. 223–226.
36. Кравченко Е. В. Общества помощи больным детям: опыт благотворительной деятельности. *XXIV ежегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета* : материалы. Москва, 2014. С. 160–162. **(РИНЦ)**.
37. Кравченко Е. В. «Друг бедных и несчастных»: общественная и благотворительная деятельность Владислава Андреевича Франковского. *Мозырищина: люди, события, время* : материалы междунар. науч.-практ. конф., 23–24 мая 2014 г. Мозырь, 2014. С. 52–57.
38. Кравченко Е. В. Государственное и общественное призрение детей-сирот в годы Первой мировой войны. *Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918* : материалы международной науч. конф., 30 сентября – 3 октября 2014 г., Москва, 2014. С. 270–276.
39. Кравченко Е. В. Призрение детей-беженцев в годы Первой мировой войны. *Великая война : Последние годы империи* : сборник научных статей XX Царскосельской научн. конф. Санкт-Петербург, 2014. С. 288–300.
40. Кравченко Е. В. Общество и война: организация помощи семьям запасных в 1914 г. (на примере г. Одессы). *Первая мировая война : взгляд спустя столетие. 1914 год : от мира*

к войне : материалы IV Международной научно-практ. конф., 27–28 ноября 2014 г. Москва, 2015. С. 317–325. **(РИНЦ)**.

41. Кравченко Е. В. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы III Международной научно-практ. конф., 8–9 октября 2015 г. Витебск, 2015. С. 265–268. **(РИНЦ)**.
42. Кравченко Е. В. Повседневная жизнь детей-беженцев в приютских учреждениях. *Первая мировая война и судьбы народов Российской империи (1914–1918 гг.)* : сборник статей международной науч. конф., посвященной 100-летию со дня начала Первой мировой войны. Могилёв, 2015. С. 70–73.
43. Кравченко О. Організація та діяльність притулків для дітей-біженців в Україні у роки Першої світової війни. *1915 рік: війна, провінція, людина: українсько-польські акценти*: матеріали міжнародного наук. симпозіуму, 17 квітня 2015 р. Харків, 2016. С. 172–182.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

44. Кравченко О. В. Внесок Д. І. Багалія у вивчення історії благодійності на Харківщині. *Багаліївські читання в НУА* : програма і матеріали VI Багаліївських читань. Харків, 5 листопада 2004 р. Харків, 2004. Ч. 6 : Історія Харківщини у працях і оцінках Д. І. Багалія. С. 43–46.
45. Кравченко О. В. Історія благодійності в Україні : плани семінар. занять і метод. матеріали до вивчення спец. курсу. Харків : УкрДАЗТ, 2005. 46 с.
46. Кравченко О. В. Комплексний підхід до вивчення джерел у спецкурсі «Історія благодійності в Україні». *Шляхи і засоби адаптації вищої освіти до вимог Болонського процесу: науково-методичний аспект* : наук.-метод. конф. кафедр академії, 7–9 груд. 2005 р. : тези доп. Харків, 2005. С. 21–23.
47. Кравченко О. В. Історія благодійності на Харківщині (до 350-річчя м. Харкова): Ч. 1. Бібліографічний показник / уклад. О. В. Кравченко. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2005. 280 с.
48. Кравченко О. В. Сучасна українська історіографія історії благодійності дорадянського періоду. *Матеріали міжвузівської науково-методичної конференції «Сучасна україністика: проблеми мови, історії та народознавства»* : збірник статей. Харків, 2005. С. 326–332.
49. Кравченко О. Історичний досвід соціально-доброчинної діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти самоврядування*. 2006. № 5. С. 44–46.
50. Кравченко О. В. Харківське товариство благодіяння: до 200-річчя від дня заснування. URL : http://korolenko.kharkov.com/virtual_vistavki/dobrosinnist/index.html (дата звернення: 15.07.2018).
51. Кравченко О. В. Владислав Франковський – почесний громадянин Харкова, лікар і філантроп. *Видатні поляки Харківщини*: матеріали Міжнародного наук. симпозіуму, Харків, 7 груд. 2011 р. Харків, 2012. С. 119–133.

АНОТАЦІЯ

Кравченко О. В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України (історичні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в розкритті теоретичних засад і практичних аспектів зародження, організації й розвитку опіки над дітьми в українських губерніях Російської імперії та зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальних узагальнювальних праць з історії опіки та піклування над дітьми в зазначених хронологічних межах.

У дисертаційному дослідженні вперше виконано комплексну реконструкцію формування та розвитку інститутів державної, громадської, церковної та приватної опіки над неповнолітніми на території українських губерній у складі Російської імперії. Виділено п'ять важливих етапів виникнення та розвитку системи опіки над дітьми на українських землях у складі Російської імперії: 1) початок 1780-х – кінець 1820-х рр., 2) початок 1830-х – кінець 1850-х рр.; 3) початок 1860-х – кінець 1880-х рр., 4) 1890-і – 1913-й рр., 5) 1914–1917 рр. Закцентовано увагу на актуальності «дитячого питання» в роботі міжнародних і всеросійських з'їздів і конгресів; виділено основні соціальні та вікові категорії дітей, які потребували опіки й захисту; відтворено процес формування та взаємодії місцевих опікунств, відділень, товариств опіки над неповнолітніми в українських губерніях Російської імперії; показано еволюційні зміни та регіональні особливості діяльності як загальнодержавних, так і місцевих інституцій, добродійних товариств і організацій у сфері допомоги дітям; проаналізовано діяльність опікунсько-виправних закладів для неповнолітніх правопорушників і показано роль громадськості в їх організації. Розкрито основні напрями й форми медичної та профілактичної опіки та допомоги хворим дітям; показано роль окремих приватних осіб у створенні закладів опіки над дітьми, виділено мотиви їхньої добродійної діяльності; проаналізовано внесок земств і органів міського самоврядування в організацію опіки над сиротами та підкидьками; охарактеризовано форми церковної та монастирської опіки над сиротами; розглянуто структуру, завдання й функції спеціальних державних комітетів та громадських організацій піклування про сиріт, дітей воїнів російсько-японської війни, дітей-біженців Першої світової війни. Введено до наукового обігу нові архівні документи.

Ключові слова: байстрюк, дитячий заклад опіки, дитина, добродійна діяльність, земство, опіка, опікунство, патронат, піклування, Приказ громадської опіки, сирота, соціальна установа для дітей, суспільна опіка, Україна, ясла.

ABSTRACT

Olena. V. Kravchenko Child care in the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire in the late XVIII - early XX centuries. Manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in History: Speciality 07.00.01 – History of Ukraine (History). – V. N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

Relevance of research is predefined by the necessity of the scientific analysis of the origin and development of the state, public, church and private care of children in the Ukrainian provinces of the Russian empire. The main hypothesis of research is that during a certain historical period in the Ukrainian provinces there was formed a complex, original system of child care for such categories of minors as babies-foundlings, extramarital children, orphans, juvenile delinquents, sick children, children with physical disabilities (blind, deaf-mute) and the poorest children from the privileged population stratum at the age from birth to 21.

In modern terms a new institute – care and education for children-orphans in a foster home or family-type orphanage was formed in Ukraine. Therefore, there was a necessity in the historical analysis and comprehension of the origin and development of different forms and areas of care and assistance to minors, the study of evolution and development of the institutions and organizations that carried out child care during different historical periods.

The scientific novelty of the dissertation and the research results obtained consists in the analysis of theoretical principles and practical aspects of the origin, organization and development of the child care in the Ukrainian provinces of the Russian empire, which is caused by the absence of the special summarizing research works on the history of child care in the indicated chronologic periods in the domestic historiography.

In the dissertation research for the first time: the complex reconstruction of formation and development of the state, public, church and private institutions in the field of child care on the territory of the Ukrainian provinces of the Russian empire has been carried out. Five important stages of the origin and development of the child care system in the Ukrainian lands of the Russian empire have been singled out: 1) early 1780s – late 1820s, 2) early 1830s – late 1850s; 3) early 1860s – late 1880s, 4) 1890s –1913, 5) 1914–1917. The significance of «child's issue» in the work of international and Russian conventions and congresses has been emphasized; the main social and age categories of children, who required care and protection, have been singled out; the process of the formation and cooperation of local child care establishments, departments of charity societies for minors in the Ukrainian provinces of the Russian empire has been reproduced; the evolutionary changes and regional activity features of both national and local institutes, societies and organizations in the field of child care have been shown; the activity of custody-correctional institutions for juvenile offenders has been analyzed, and the role of the public in their organization has been shown. The main areas and forms of medical, preventive care and assistance to sick children have been analyzed; the role of private individuals in establishing child care institutions has been shown, and the motives of their charity activity have been singled out; the contribution of district councils and municipal self-government bodies into the organization of care to orphans and foundlings has been analyzed; the forms of church and monastic care for orphans have been defined; the structure, task and functions of the special state committees and public organizations providing assistance and care to orphans, children of Russian-Japanese war soldiers, refugee children of the World War I have been analyzed; the new archive documents have been introduced into scientific use.

The of practical significance of the obtained results of the research has theoretical, cognitive and practical character for further researches in social history, preparation of summarizing works and training aids, creation of the special historical courses in educational establishments, in regional and elucidative work. Conclusions and generalizations of the research can be used for the improvement of legislative and regulatory framework of Ukraine, and in practice of social work with children-orphans taking into account the historical experience of social help.

Key words: foundling, childcare institution, child, charity, zemstvo, care, guardianship, patronage, custody, Department of Public Care, orphan, social institution for children, public care, Ukraine, nursery.

АННОТАЦИЯ

Кравченко Е. В. Опекa над детьми на украинских землях в составе Российской империи в конце XVIII – начале XX вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины (исторические науки). – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина Министерства образования и науки Украины, Харьков, 2019.

Научная новизна полученных результатов исследования заключается в раскрытии теоретических основ и практических аспектов зарождения, организации и развития опеки (призрения) детей в украинских губерниях Российской империи и обусловлена отсутствием в отечественной историографии специальных обобщающих работ по истории опеки и попечения над детьми в указанных хронологических рамках.

В диссертационном исследовании впервые выполнена комплексная реконструкция формирования и развития институтов государственного, общественного, церковного и частного призрения несовершеннолетних на территории украинских губерний в составе Российской империи. Выделены пять важных этапов возникновения и развития системы опеки (призрения) детей на украинских землях в составе Российской империи: 1) начало 1780-х – конец 1820-х гг., 2) начало 1830-х – конец 1850-х гг.; 3) начало 1860-х – конец 1880-х гг., 4) 1890-е – 1913-й гг., 5) 1914–1917 гг. Акцентируется внимание на актуальности «детского вопроса» в работе международных и всероссийских съездов и конгрессов; выделены основные социальные и возрастные категории детей, которые нуждались в опеке и защите; воспроизведен процесс формирования и взаимодействия местных попечительств, отделений, благотворительных обществ попечения о несовершеннолетних в украинских губерниях Российской империи; показаны эволюционные изменения и региональные особенности деятельности как общегосударственных, так и местных институтов, обществ и организаций в сфере помощи детям; проанализирована деятельность попечительно-исправительных учреждений для несовершеннолетних правонарушителей и показана роль общественности в их организации. Раскрыты основные направления и формы медицинской и профилактической опеки и помощи больным детям; показана роль отдельных частных лиц в создании учреждений призрения детей, выделены мотивы их благотворительной деятельности; проанализирован вклад земств и органов городского самоуправления в организацию призрения сирот и подкидышей; охарактеризованы формы церковного и монастырского попечения о сиротах; рассмотрена структура, задачи и функции специальных государственных комитетов и общественных организаций помощи сиротам, детям воинов русско-японской войны, детям-беженцам Первой мировой войны. Введены в научный оборот новые архивные документы.

Ключевые слова: подкидыш, детское заведение призрения, ребенок, благотворительная деятельность, земство, опека, попечение, патронат, призрение, Приказ общественного призрения, сирота, социальное учреждение для детей, общественное призрение, Украина, ясли.

Підписано до друку 25.10.2019. Формат 60 x 84 1/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 1,9. Наклад 100 прим.
Замовлення № 1656.

Надруковано у друкарні ФОП Тарасенко В.П.
Свідоцтво № 24800170000043751 від 21.01.2002 р.
61124, м. Харків, вул. Зернова, 6/267.
Тел./факс: (0572) 52-82-11, (097) 273-11-77